

บทที่ 2

เมืองกรุงเทพฯ พ.ศ. 2325-2425

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของเมืองหลวงในประวัติศาสตร์ของไทย คือการเป็นศูนย์กลางอาณาจักรที่มีพัฒนาการทั้งทางด้านโลกทางวัตถุ และวิถีชีวิตของผู้คนในเมืองแตกต่างกันไปจากดินแดนอื่น ๆ ในอาณาจักรอย่างชัดเจน โลกทัศน์ทางด้านศาสนาและเป้าหมายทางด้านความมั่นคงได้ส่งอิทธิพลสำคัญในช่วงก่อร่างสร้างเมือง มีผลต่อลักษณะการใช้พื้นที่และตั้งชุมชนในระยะแรก ขณะที่พลังทางการค้าทั้งการค้านระหว่างประเทศ และการเป็นเมืองท่าหลักศูนย์กลางของการค้าภายในได้ทำให้เมืองขยายตัวอย่างรวดเร็ว

ในฐานะศูนย์กลางแห่งอาณาจักรอันเป็นแหล่งรวมของผู้คนจำนวนมากไม่น้อยที่ไม่อาจทำการผลิตเลี้ยงตัวเองตามวิถีของเศรษฐกิจยังชีพ เนื่องจากมีฐานะเป็นผู้ปกครอง ต้องทำหน้าที่ทางบริหารหรือราชการ รวมถึงการเป็นแหล่งรวมของชาวจีนอพยพจำนวนมากซึ่งโดยส่วนใหญ่อยู่ในฐานะของแรงงานจ้างของรัฐ ทำให้กรุงเทพฯ พัฒนาระบบตลาดของเมืองขึ้นมาเป็นศูนย์กลางของการดำรงชีวิตประจำวัน ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพอาจจะปรากฏอยู่ในกรุงเทพฯ ก็เป็นเพียงระยะเวลาสั้น ๆ เท่านั้น

ตลาดในกรุงเทพฯ เติบโตขึ้นด้วยสินค้าจากการผลิตของย่านต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ จากแหล่งกิจกรรมชานเมืองซึ่งขยายตัวออกไปตลอดเวลา จากเมืองรอบนอก และที่สำคัญในเวลาไม่นานคือสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ การเติบโตนี้สะท้อนให้เห็นเศรษฐกิจแบบเงินตราที่ดำรงอยู่ในกรุงเทพฯ แต่ปัญหาการกระจายรายได้และพันธะในระบบไพร่ก็ได้สร้างข้อจำกัดทางด้านอาชีพและการสะสมทุนเพื่อขยายกิจการของคนไทยโดยรวม ชาวจีนในกรุงเทพฯ ซึ่งอยู่นอกระบบไพร่จึงได้เข้าไปในช่องว่างนี้ ประกอบอาชีพอันหลากหลายและมีโอกาสในการขยายกิจการ ขณะที่คนไทยโดยทั่วไปยังอยู่ในวิถีชีวิตที่ไม่แตกต่างกันมากมายนัก

ในระยะแรกหลังการเปิดประเทศด้วยการทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 ไม่ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อวิถีชีวิตด้านการบริโภคให้แก่ชาวเมืองกรุงเทพฯ มากนัก ผลกระทบที่สำคัญเป็นผลกระทบทางอ้อมต่อแรงงานอาชีพที่หลากหลายมากขึ้น และความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมือง เมื่อรัฐบาลเริ่มพัฒนาอาคารบ้านเรือนและถนนหนทาง อันเป็นแรงผลักดันให้ผู้คนจำนวนมากเริ่มย้ายหลักแหล่งจากในและริมฝั่งแม่น้ำมาสู่สองข้างถนน ถอนตัวจาก “สังคมน้ำ” ซึ่งดำรงชีวิตยากลำบากมากขึ้นทุกขณะ

เนื้อหาในบทนี้คือการพยายามทำความเข้าใจต่อพลวัตและการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้น ซึ่งเป็นพื้นฐานรองรับการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตประจำวันของชาวเมืองกรุงเทพฯ เมื่อเข้าสู่ยุคสมัยใหม่

1. กำเนิดเมือง และสังคมน้ำ

เมื่อชนชั้นนำการปกครองแห่งราชวงศ์จักรีตัดสินใจเลือกชุมชนบางกอกฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเมืองใหม่ในฐานะศูนย์กลางอาณาจักรสยาม กระบวนการรังสรรค์เมืองซึ่งเริ่มต้นและต่อเนื่องเรื่อยมานับแต่ช่วงเวลานั้นถูกผลักดันด้วยอุดมการณ์และโลกทัศน์ทางศาสนา และการจัดการสภาพภูมิศาสตร์เพื่อผลทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และอื่น ๆ ไปพร้อม ๆ กัน การรังสรรค์เมืองในแบบแผนจารีตจะสัมพันธ์และเพื่อหล่อเลี้ยงโลกทัศน์ของชนชั้นนำการปกครองเป็นสำคัญ ขณะที่จุดประสงค์ในรูปแบบที่สองนั้นเพื่อการดำรงอยู่ของเมืองและผู้คนในเมือง พลังผลักดันทั้งสองประการต่างมีอิทธิพลต่อการกำเนิดชุมชน วิธีการดำเนินชีวิต และลักษณะเฉพาะหลายประการของเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งจะขยายความในประเด็นต่อ ๆ ไป

1.1 การจัดการพื้นที่และการก่อตั้งชุมชนในระยะแรก

การสิ้นสุดยุคสมัยของราชธานีกรุงธนบุรี มาสู่กรุงรัตนโกสินทร์ที่มีเมืองบางกอกเป็นศูนย์กลางการปกครอง เปรียบได้กับการสิ้นสุดลงของยุคสมัยแห่งการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาอย่าง “นอกกรอบนอกรอย” มาสู่การรื้อฟื้นตามแบบแผนธรรมเนียมที่ถูกต้องตามโบราณราชประเพณี¹ แม้ว่ายุคสมัย “การเมืองแบบขุมนุ้ม” จะส่งมรดกหลายประการที่เอื้อต่อความยืดหยุ่นในอุดมคติของชนชั้นนำการปกครอง ยามสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้เปลี่ยนแปลงไป จนทำให้ยุคสมัยใหม่นี้มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากสมัยราชอาณาจักรอยุธยา แต่การรื้อฟื้นอาณาจักร ทั้งในทางสัญลักษณ์และแบบแผนปฏิบัติ ก็ยังคงเป็นแกนหลักนโยบายของชนชั้นนำการปกครอง โดยเฉพาะในระยะแรกของสมัยต้นรัตนโกสินทร์

การรื้อฟื้นแบบธรรมเนียมสมัยอยุธยาขึ้นมาเป็นแบบแผนสำหรับอาณาจักรใหม่นั้นดำเนินการอย่างกว้างขวางในหลาย ๆ กิจกรรม อาทิเช่น การจัดระบบระเบียบการปกครองบริหาร² การ

¹ ประเด็นอุดมการณ์และรูปแบบการเมืองการปกครองสมัยกรุงธนบุรี รวมถึงการขับเคลื่อนระหว่างชนชั้นนำการปกครองสองกลุ่มในการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยา ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2529).

² ตัวอย่างเช่นระบบจตุสดมภ์ในส่วนกลาง การแบ่งหัวเมืองเป็นสี่ชั้นสังกัดกรมพระกลาโหม กรมท่า และกรมมหาดไทย เป็นต้น ทั้งนี้อาจจะมีการปรับเปลี่ยนบ้างในบางประการตามสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไป เช่น เปลี่ยนหัวเมืองรับผิดชอบของกรมทั้งสาม, ดูรายละเอียดใน นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, “การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325-2448),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 34-36.

สอบทาน รวบรวม จัดบันทึกธรรมเนียมพิธีครั้งกรุงเก่า³ รวมไปถึงการรื้อฟื้นสิ่งที่ดีเหมือนจะเป็น
รูปธรรมเล็ก ๆ น้อย ๆ แต่เป็นสัญลักษณ์ที่คอยจรโลงความเป็นสถาบันและอาณาจักรให้เต็มความ
หมาย อย่างเช่น การชำระพระไตรปิฎก ชำระและรวบรวมวรรณคดีราชสำนัก สร้างเรื่องราวชูปโภค
เช่นพระที่นั่ง พระราชยาน เรือพระที่นั่ง⁴ เป็นต้น ภายใต้กระบวนการเหล่านี้การจัดสรรพื้นที่เมือง
และสิ่งก่อสร้างได้รวมอยู่เป็นส่วนหนึ่งด้วยเช่นกัน

ในส่วนของสิ่งก่อสร้าง โดยเฉพาะที่รายล้อมสถาบันพระมหากษัตริย์ ยิ่งเต็มไปด้วยความ
หมายในเชิงจาริต สัทธรรมจากการรื้อฟื้นอาณาจักรเก่าล้นนำไปสู่การจำลองสิ่งก่อสร้างสมัย
อยุธยาขึ้นมาสร้างขึ้นใหม่อีกครั้ง เห็นได้ชัดเจนจากพระราชวังซึ่งถ่ายแบบอย่างพระราชวังที่กรุงเก่ามา
ทั้งวังหลังและวังหน้า ผังภายในพระบรมมหาราชวังก็คล้ายคลึงกันอย่างชัดเจนกับแผนผังของ
อยุธยา⁵ ขณะที่การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด รวมถึงการตั้งชื่อวัดก็เลียนแบบวัดในกรุงศรีอยุธยาแทบ
ทั้งสิ้น⁶

สำหรับกรณีของการก่อกำเนิดชุมชนในเมืองกรุงเทพฯ อาจจะสามารถกล่าวได้ว่าการสถาปนาเมือง
บางกอกบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นศูนย์กลางใหม่ของราชอาณาจักรนั้น เป็นการ
สร้างเมืองใหม่บนพื้นที่ซึ่งยังรกร้างว่างเปล่าอยู่โดยมาก ชุมชนที่ตั้งอยู่ก่อนมีไม่มากมายนัก ขณะที่
พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นพื้นที่ลุ่ม การสร้างพระราชวังเป็นศูนย์กลางของเมืองนั้นก็ด้วยการให้ย้ายชุม
ชนชาวจีนเดิมออกไป มีการถมที่ลุ่มเพื่อให้เหมาะแก่การตั้งบ้านเรือน⁷ กระบวนการตั้งชุมชนใน
ระยะแรกซึ่งมักจะถูกกำหนดโดยรัฐ ย่อมจำกัดดำเนินการให้รองรับสภาพการณ์ทางการเมือง
เศรษฐกิจ ฯลฯ ที่เปลี่ยนแปลงไป และปัจจัยเหล่านี้ย่อมทำให้ลักษณะการใช้พื้นที่เมืองปรับเปลี่ยน
ได้ตลอดเวลาเช่นกัน

³ดูตัวอย่างใน กรมศิลปากร, *ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งอยุธยา กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ* (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539), หน้า 48-53;
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “คำอธิบาย เรื่องตำรากระบวนเสด็จ และกระบวนแห่แต่โบราณ,” ใน กรม
ศิลปากร, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 1*, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), หน้า 491-496.

⁴นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า 234.

⁵“ตำนานวังหน้า,” ใน *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13*, เล่ม 11 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507),
หน้า 22-23.

⁶“อังฉรา กาญจ โนนัย, “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394),”
(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า
37-38.

⁷เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*, ชำระต้นฉบับโดย นฤมล
ธีรวัฒน์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, 2539), หน้า 6.

อดิศร หมวกพิมาย⁹ ได้อธิบายว่าการกวาดต้อนครัวเรือนเข้ามาในกรุงเทพฯ และการก่อตั้งเมืองในเขตปริมณฑลกรุงเทพฯ ในช่วงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีเป้าหมายสำคัญเพื่อความมั่นคงทางยุทธศาสตร์ของเมืองหลวง การขยายพื้นที่ที่อยู่อาศัยในเขตกรุงเทพฯ นั้นจะกำหนดให้วังหน้าและวังหลังอยู่ในทิศที่จะต้องรับศึกก่อนวังหลวง ส่วนวังเจ้านายอีกเป็นจำนวนมากนั้นมักจะสร้างตามแนวป้องกันพระนคร¹⁰ ส่วนครัวเรือนที่กวาดต้อนเข้ามาจะตั้งเป็นชุมชนมีลักษณะเป็นการขยายแนวป้องกันพระนครให้รัดกุมมากขึ้น (ตัวอย่างเช่น บ้านเขมรอยู่ริมคลองรอบกรุงใกล้ ๆ คลองหลอด บ้านญวนอยู่บริเวณบางโพตอนเหนือของเกาะรัตนโกสินทร์ บ้านทวายอยู่บริเวณวัดคอกกระบือทางด้านใต้ เป็นต้น) ส่วนเมืองรอบ ๆ ในเขตปริมณฑล ก็มีลักษณะเปรียบดั่งวงแหวนซ้อนกันเป็นชั้น ๆ คล้ายด่านหน้าป้องกันพระนคร

ปัญหาทางด้านยุทธศาสตร์และความมั่นคงของพระนครใหม่นี้เป็นหนึ่งในเดียวกับการขาดแคลนกำลังไพร่พลเพื่อดำเนินกิจการต่าง ๆ ของรัฐในช่วงเวลานั้น นโยบายของรัฐในช่วงก่อสร้างเมืองนี้จึงพยายามเพิ่มจำนวนประชากรในเมืองหลวง ทั้งการกวาดต้อน จูงใจ ขณะที่สภาวะสงครามที่เกิดขึ้นทั่วภูมิภาคก็ผลักดันให้เกิดการอพยพของผู้คนหลายเชื้อชาติ ผู้คนเหล่านี้โดยส่วนใหญ่แล้วจะเป็นไพร่ต่างชาติ ทำหน้าที่เป็นกองกำลังของกองทัพและแรงงาน เพื่อประโยชน์ของราชการในช่วงเวลาที่ราชธานีใหม่มียังมีปัญหาขาดแคลนแรงงาน กระบวนการอพยพและกวาดต้อนผู้คนสู่อาณาจักรกรุงเทพฯ นี้ดำเนินต่อเนื่องตลอดช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹⁰ เมืองกรุงเทพฯ จึงตั้งมั่นด้วยจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วตลอดเวลา

⁹อดิศร หมวกพิมาย, “การใช้ที่ดินในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลในสมัยรัชกาลที่ 1-3 พ.ศ. 2325-2394,” *วารสารธรรมศาสตร์* 21: 1 (มกราคม-เมษายน 2538): 7-45.

¹⁰ทั้งนี้เนื่องจากว่าโบราณประเพณีกำหนดเอาครัวเรือน (ระบบนาย-ไพร่) เป็นขั้นต้นเบื้องต้นของการคุมทหาร และครัวเรือนที่ใหญ่ที่สุดก็ได้แก่วังเจ้านาย บางวังจึงมีลักษณะไม่ต่างกับกรมทหาร ตัวอย่างการกำหนดที่ตั้งวังและเป้าหมายทางยุทธศาสตร์ในช่วงก่อตั้งพระนคร อาทิเช่น วังริมป้อมพระสุเมรุของกรมหลวงจักรเจษฎา วังริมป้อมจักรเพ็ชรของกรมหลวงเทพบริรักษ์ซึ่งเป็นวังบังคับบัญชากองกำลังรักษาป้อมสำคัญที่สุดของเมือง คูแลพื้นที่ปากคลองคูเมืองทั้งด้านเหนือและด้านใต้ นอกจากนี้วังอีกหลายวังที่ตั้งอยู่ฝั่งในของคูเมืองเดิมทั้งสิ้น ในรัชกาลต่อ ๆ มาจะมีการขยายการสร้างวังออกมาจนถึงแนวคลองเมืองใหม่เมื่อมีการขยายเขตเมือง เหล่านี้ล้วนแฝงไว้ด้วยการคำนึงถึงการป้องกันพระนครเช่นเดียวกัน, หม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต, *เกิดวังใหม่*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในวาระครบร้อยปีแห่งพระชนมายุของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร, 12 พฤศจิกายน 2528, หน้า 2-3.

¹⁰วิทย์ พงศ์พนิตานนท์ ได้แสดงความเห็นว่าปี พ.ศ. 2390 น่าจะเป็นจุดแบ่งที่สำคัญในกรณีการเคลื่อนย้ายและอพยพผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นในเขตกรุงเทพฯ ปีดังกล่าวเป็นปีสุดท้ายของสงครามระหว่างรัฐจารีตอันมีผลโดยตรงต่อการอพยพกลุ่มชน ความสงบจากสงครามทำให้การเคลื่อนไหวของผู้อพยพจากสงครามยุติลงด้วย ช่วงเวลาต่อจากนั้นคือกระบวนการในการวางรูปแบบเมืองอย่างถาวร, วิทย์ พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและ

การเติบโตทางกายภาพของกรุงเทพฯ จึงเป็นผลสำคัญจากการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนหลากหลายเชื้อชาติ รัฐจะทำหน้าที่กำหนดที่ตั้งชุมชน อาทิเช่น ชาวทวายเข้ามาตั้งหมู่บ้านที่ตำบลคอกกระบือ ชาวลาวแถบบ้านลาว วัดคอกหมู ชาวเขมรบริเวณพื้นที่เหนือวัดสมอราย ตำบลคอกกระบือ บ้านครัว ชาวนวนแถบท่าเตียนในปัจจุบัน บ้านหม้อ พาหุรัด บางโพ ชาวมุสลิมจากทางใต้ตั้งชุมชนอยู่ที่สุเหร่าคลองนางหงษ์ ริมคลองมหานาคต่อออกไปคลองบางกะปิ¹¹ เหล่านี้เป็นต้น นโยบายการตั้งชุมชนแบ่งแยกตามเชื้อชาติในระยะแรกนี้น่าจะสัมพันธ์กับขบวนการจัดระเบียบไพร่พลของรัฐเป็นสำคัญ เนื่องจากชาวต่างชาติเหล่านี้ล้วนต้องเข้าสู่ระบบไพร่ มีมูลนายเป็นหัวหน้าปกครองซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นคนเชื้อชาตินั้น ๆ โดยจะขึ้นตรงต่อเจ้านายไทยอีกทอดหนึ่ง การกำหนดให้ตั้งชุมชนในลักษณะนี้ย่อมจะยังความสะดวกในการเกณฑ์แรงงานเพื่อกิจการต่างๆ ของรัฐ¹² และในหลาย ๆ กรณีจะเห็น ได้ถึงการก่อตั้งชุมชนเกิดขึ้นจากการที่รัฐแบ่งสรรไพร่ให้เป็นบำเหน็จแก่เจ้านายและขุนนาง รวมถึงเป็นแลกข้าพระ¹³ แม้ว่าจะยังคงมีการเคลื่อนย้ายและตั้งชุมชนในลักษณะดังกล่าวอยู่อย่างต่อเนื่องตลอดช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่การกำหนดการตั้งชุมชนเพื่อจุดประสงค์ดังกล่าวนี้ก็จะเริ่มหมดความสำคัญลงไป โดยเฉพาะเมื่อเมืองหลวงเริ่มมีความมั่นคงทางยุทธศาสตร์มากขึ้น ประชากรกรุงเทพฯ ที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา โดยเฉพาะจากการเข้ามาของคนจีนอพยพซึ่งค่อนข้างมีอิทธิพลในการตั้งถิ่นฐาน ทำให้ชุมชนต่าง ๆ เริ่มเชื่อมต่อและผสมกลืนกลายเป็นมากขึ้น

แม้ว่าการจัดสรรพื้นที่เมืองย่อมจะต้องคำนึงถึงสภาพการณ์ทางการเมือง ความมั่นคง และเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปตามแต่ละช่วงเวลา แต่จะพบว่าในกรณีของกรุงเทพฯ พลังทางจารีตอุดมการณ์ยังคงมีอิทธิพลกำหนดรูปแบบการจัดการพื้นที่และตั้งชุมชนอยู่ไม่น้อย นิจ หิณชิระนันท์

วัฒนธรรมใน ‘กรุงเทพฯ’ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 78-79.

¹¹ ดูข้อมูลอย่างละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า 47-72.

¹² ดูตัวอย่างในกรณีของชาวลาวจาก บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541), บทที่ 4: หน้า 110-179. ในกรณีของชาวนวนใน ศุสดี จันทวิมล, *เวียงคนามในเมืองไทย* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541), หน้า 55-86. และในกรณีของชาวมอญใน สุภรณ์ โอเจริญ, *มอญในเมืองไทย* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541), หน้า 104-113.

¹³ ตัวอย่างเช่น กลุ่มคนมอญซึ่งตั้งชุมชนอยู่แถบตำหนักกรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ 1 หรือตั้งบ้านเรือนแถวบ้านพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ในสมัยรัชกาลที่ 3 ชุมชนลาวจากการเป็นแลกข้าวัดไพชยนต์พลเสพย์ พระประแดง วัดบวรนิเวศ วัดปฐมวณาราม ชาวมุสลิมจากทางใต้ตั้งชุมชนใกล้บ้านพระยาราชวังสรรค์ในรัชกาลที่ 3 เป็นต้น, วิถีชัย พงษ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน ‘กรุงเทพฯ’ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411,” หน้า 45-68; อัจฉรา กาญจโนทัย, “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394),” หน้า 79-80.

และคณะ¹⁴ ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการกำหนดที่ตั้งชุมชนชาวต่างชาติตะวันตกในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ว่าจะยึดถือตามแบบธรรมเนียมครั้งสมัยอยุธยาตอนข้างเคร่งครัดคือให้อยู่นอกเขตกำแพงเมืองได้กระแสน้ำทางที่จะออกไปสู่ทะเลเสมอ ด้วยเหตุนี้พบว่า การพระราชทานที่ดินให้ชาวตะวันตกตั้งสถานกงสุล นับแต่การตั้งกงสุลโปรตุเกสในปี พ.ศ. 2363 และอีกหลายชาติตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 ล้วนแล้วแต่เป็นที่ดินในบริเวณด้านใต้พระนครทั้งสิ้น ทั้งนี้เหตุผลสำคัญน่าจะมาจากธรรมเนียมความเชื่อเกี่ยวกับการสงวนและให้ความสำคัญกับส่วน “บน” (ศิระ ในกรณีเปรียบเทียบกับร่างกาย) และการถือทิศทางกระแสน้ำอย่างเคร่งครัด ซึ่งร่องรอยของคติความเชื่อเช่นนี้ยังคงตกทอดมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเมืองกรุงเทพฯ ได้ขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวางมากแล้ว¹⁵

อย่างไรก็ตาม ในกรณีของการขยายพื้นที่เมืองลงมาทางด้านใต้ดังกล่าวก็สามารถอธิบายได้ในแง่มุมอื่นได้เช่นกัน โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาควบคู่ไปกับการรุ่งเรืองทางการค้าระหว่างประเทศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ รวมถึงกิจกรรมการค้าที่คึกคักในกรุงเทพฯ และการหลั่งไหลเข้ามาของเงินอพยพ ซึ่งสภาพการณ์เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เอื้ออำนวยต่อการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงเวลาที่มีการตั้งชุมชนและควบคุมคนเพื่อผลทางด้านความมั่นคงของเมืองเริ่มลดความสำคัญลง

กล่าวคือ ชุมชนสำเพ็งซึ่งตั้งอยู่ทางด้านใต้ของพระนครนั้น เป็นชุมชนสำคัญของชาวจีนมาตั้งแต่แรกตั้งกรุงเทพฯ และยังขยายชุมชนใหญ่ขึ้นตลอดเวลาเนื่องจากเป็นจุดหมายปลายทางหนึ่งของชาวจีนอพยพ¹⁶ ซึ่งชาวจีนที่เพิ่งเข้ามาถึงกรุงเทพฯ และมุ่งหางานทำทั้งในเมืองหลวงและหัวเมืองต่าง ๆ โดยส่วนใหญ่จะพำนักอยู่ในชุมชนนี้ก่อน การเพิ่มปริมาณของชาวจีนและการขยายใหญ่ขึ้นของชุมชนสำเพ็ง ทำให้การใช้พื้นที่ด้านใต้ของพระนครขยายตัวอย่างรวดเร็วตามไปด้วย โดยชุมชนชาวจีนในช่วงเวลานั้นกระจายตัวครอบคลุมสถานที่หลายชุมชนในปัจจุบันทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำ

¹⁴นิจ หิณุชรีระนนท์ และคณะ, “ถนน: วิวัฒนาการในรอบ 200 ปี,” บทย่องานวิจัยในงานสัมมนาทางวิชาการ ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 21-22 มิถุนายน 2525. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่), หน้า 4-5. สำหรับการเข้ามาและการตั้งถิ่นฐานของชาวตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “เรื่องคดีของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย,” ใน *เอกสารการนิเทศการศึกษา ฉบับสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี* (กรุงเทพฯ: หน่วยงานศึกษานิตเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2525), หน้า 46-47.

¹⁵ดังจะเห็นได้จากคำวินิจฉัยของรัชกาลที่ 5 เองต่อกรณีกงสุลฝรั่งเศสขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตตั้งโรงสีทางด้านบนของพระนคร (พ.ศ. 2420) โดยทรงวินิจฉัยว่า “เห็นไม่ควรทำการในที่เหนือน้ำ เราไม่ยอมให้ทำเป็นการรักษาบ้าน...” ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

¹⁶ทั้งนี้ ท่าน้ำใกล้สำเพ็งนั้นถือได้ว่าเป็นจุดขึ้นบกที่สำคัญในกรุงเทพฯ ของชาวจีนอพยพ โดยเฉพาะชาวจีนแต้จิ๋วซึ่งเป็นเงินกลุ่มใหญ่ที่สุดในกรุงเทพฯ ช่วงต้นรัตนโกสินทร์, สุภางค์ จันทวานิช, “ถิ่นกำเนิดของชาวจีนแต้จิ๋วในประเทศไทย,” ใน *ชาวจีนแต้จิ๋วในประเทศไทยและในภูมิภาคอาเซียนที่เข่า่าน: สมัยที่หนึ่ง ทำเรื่องจากหลิน (2310-2393)*. สุภางค์ จันทวานิช และคณะ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 13-15.

เจ้าพระยา¹⁷ ขณะเดียวกัน ชุมชนสำเพ็งยังมีสถานะเปรียบดั่งเมืองการค้าของกรุงเทพฯ มีบทบาททั้งในด้านการรวบรวมสินค้าเพื่อส่งออก และเป็นตลาดใหญ่ของสินค้านำเข้า การดำเนินการทางการค้าย่อมจะมีประสิทธิภาพและสะดวกรวดเร็ว ทั้งต่อพ่อค้าสยามและพ่อค้าต่างชาติ หากสามารถเชื่อมต่อกับชุมชนชาวตะวันตกเข้ากับตลาดการค้าที่สำเพ็ง เพื่อความสะดวกดังกล่าวและผลที่ตามมา จะพบว่าสองฟากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านใต้นั้นก็ถูกไปด้วยอยู่ต่อเรือ¹⁸ และคลังสินค้า พลับทางเศรษฐกิจการค้านี้เองที่เป็นแรงผลักดันสำคัญทำให้พื้นที่ทางด้านใต้มีการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทั้งในแง่ของพื้นที่ชุมชน และจำนวนประชากร

พร้อม ๆ กับความคึกคักในกิจกรรมทางเศรษฐกิจของเมือง รัชกาลที่ 4 เริ่มคลายความเคร่งครัดในการตั้งชุมชน ประชากรกรุงเทพฯ ที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (หากพิจารณาว่าเมืองนี้สถาปนาขึ้นบนพื้นที่ซึ่งรกร้างว่างเปล่าอยู่ก่อนข้างมาก) อาจจะทำให้การควบคุมการตั้งถิ่นฐานเป็นไปได้ยากขึ้น แต่นั่นอาจจะสำคัญน้อยกว่าการปล่อยให้เมืองกรุงเทพฯ มีความเคลื่อนไหวได้อย่างอิสระในระดับหนึ่ง ซึ่งจะเอื้อประโยชน์ต่อการแสวงหาความมั่งคั่งในรูปแบบใหม่ของคนชั้นนำการปกครองได้มากกว่า ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือการให้อิสระในการตั้งชุมชนและการเดินทางต่อชาวจีน ซึ่งเป็นแขนงที่สำคัญในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ทั้งในส่วนของการค้าต่างประเทศและการค้าภายใน

อย่างไรก็ตาม พัฒนาการการเกิดชุมชนของเมืองกรุงเทพฯ นับแต่เริ่มก่อตั้งล้วนมีส่วนในการสร้างเอกลักษณ์ของเมืองกรุงเทพฯ กล่าวคือ เป็นเมืองที่เกิดจากการผสมผสานของผู้คนหลากหลายเชื้อชาติและวัฒนธรรม ชุมชนเหล่านี้ทำให้เกิดลักษณะของการเป็น “ย่าน” ซึ่งจะสัมพันธ์ใกล้ชิดกับระบบเศรษฐกิจของเมือง สถานะการเป็นเมืองทำให้กิจกรรมการค้ากลายมาเป็นหัวใจหลักของการดำเนินชีวิตของผู้คน

¹⁷วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ และ สุภาวดี จันทวานิช, “ชาวจีนแต่จิวในสภาพสังคมไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.

¹⁸เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล (Frederic Arthur Neale) ซึ่งเดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้พรรณาน่าว่า ู่เรือซึ่งเรียงรายอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำตลอดแนวยาวเกือบไมล์ครั้งนั้น จำนวนไม่น้อยที่อยู่ภายใต้การควบคุมของช่างชาวอังกฤษ และแรงงานช่างส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีน ในกรณีนี้ยิ่งแสดงให้เห็นประสิทธิภาพต่อการค้าสำเภาจากการเชื่อมต่อกันได้ของชาวจีนและชาวตะวันตก ดู เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, แปลจาก *Narrative of a Residence in Siam* โดย เรือเอกหญิงลินจง สุวรรณโกสิน (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525), หน้า 51.

1.2 บ้านเรือนและชีวิตใน “สังคมน้ำ”

สถาปัตยกรรมศาสตร์ของเมืองบางกอกมีส่วนสำคัญอย่างมากในการกำหนดลักษณะการดำเนินชีวิตของผู้คนในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เกิดวิถีการดำเนินชีวิตที่เรียกกันทั่วไป “สังคมน้ำ” ในช่วงเวลาก่อนที่รัฐจะเข้ามาดำเนินการเปลี่ยน โครงสร้างทางกายภาพของเมืองระยะแรกในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอย่างยาวนานใหญ่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วงเวลานั้นเองที่กิจกรรมต่าง ๆ ที่ดำเนินไปในเมืองกรุงเทพฯ จะมีฐานอยู่บนบก ส่วนช่วงเวลาก่อนหน้านั้นจะสัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลองเป็นหลัก

การทำความเข้าใจลักษณะการดำเนินชีวิตของสังคมน้ำ อาจจะทำให้เห็นถึงข้อจำกัดและความชำนาญของผู้คนในกรุงเทพฯ ซึ่งจะเป็นฐานที่ดีในการทำความเข้าใจวิถีชีวิตในช่วงที่คนกรุงเทพฯ เริ่มเปลี่ยนฐานสังคมไปสู่การดำเนินชีวิตอยู่บนบกเป็นสำคัญ

สถาปัตยกรรมศาสตร์ของพื้นที่และสภาพดินฟ้าอากาศมีส่วนกำหนดลักษณะโครงสร้างทางกายภาพของเมือง ขณะเดียวกันก็มีอาจปฏิเสธถึงความคุ้นเคยจนถึงระดับพัฒนาเป็นวัฒนธรรมมาอย่างยาวนานของการใช้ชีวิตสัมพันธ์กับลุ่มน้ำ สังคมเกษตรกรรมของไทยนั้น จะมีลักษณะการกระจายและตั้งถิ่นฐานรวมกลุ่มกันไปตามลุ่มน้ำ เมืองมักจะเกิดขึ้นบริเวณลุ่มน้ำให้สามารถติดต่อกับชุมชนอื่น ได้สะดวก ขณะเดียวกันก็สามารถสร้างเสริมการกสิกรรมให้สามารถเลี้ยงเมืองได้ กรุงเทพฯ ก็มีลักษณะไม่ต่างไปจากนี้เท่าใดนัก ประกอบกับศูนย์กลางอำนาจของสยามนับตั้งแต่สมัยอยุธยาอันยาวนาน ผ่านกรุงธนบุรี ก็มีลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่คล้ายคลึงกัน การดำเนินชีวิตใน “สังคมน้ำ” จึงก่อรูปเป็นวัฒนธรรมและความเคยชินยาวนานด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้การพยายามจัดการ โครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ ในระยะแรกจึงมักให้ความสำคัญกับการขุดคลองเพื่อวัตถุประสงค์ต่าง ๆ กัน ไปอย่างเช่น เป็นเส้นทางคมนาคม ผลทางด้านยุทธศาสตร์ การขยายขอบเขตเมือง ผลทางด้านเศรษฐกิจ เป็นต้น น่าสังเกตที่ว่า การเปลี่ยนความคิดในการจัดการพื้นที่มาสู่การตัดถนนสายใหญ่สายแรกตามแบบตะวันตกในกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 4 (ถนนเจริญกรุง ในพ.ศ. 2404) เกิดขึ้นจากการเรียกร้องของชาวตะวันตกที่เข้ามาพำนักในกรุงเทพฯ

ในช่วงรัชกาลที่ 1-3 ได้มีการดำเนินการขุดและซ่อมคลองทั้งในบริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ และพื้นที่รอบนอกออกไป โดยจะเน้นหนักที่พื้นที่รอบนอกเพื่อผลทางด้าน การปกครอง และความสะดวกในการคมนาคมเป็นสำคัญ¹⁹ ขณะที่ในเขตตัวเมืองจะมีการขุดและขยายคลองสำคัญแค่ 5 สายตลอด 3 รัชกาล คือ ขยายคลองคูเมืองเดิมให้กว้างและลึกขึ้น ขุดคลองรอบกรุงเพื่อขยายแนวป้องกันพระนคร ขุดคลองหลอดวัดราชนาค และคลองหลอดวัดราชบพิธ เชื่อมคลองคูเมืองเดิมกับ

¹⁹ดูรายละเอียดใน กิตติ ดันไทย, “คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย (พ.ศ. 2367-2453),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 30-56.

คลองรอบกรุงเพื่อประโยชน์ในทางยุทธศาสตร์และการคมนาคม และขุดคลองมหานาค “สำหรับประชาชนชาวพระนครลงเรือไปเล่นเพลงเล่นศักระวาในเทศกาลน้ำเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า”²⁰ โดยคลองทั้งหมดนี้ล้วนขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ทั้งสิ้น

พิจารณาจากข้อเท็จจริงแล้วจะพบว่าในการดำเนินการขุดคลองของรัฐบาลสยามหลังสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมานั้น จะให้ความสำคัญกับพื้นที่รอบนอกยิ่งกว่าภายในตัวเมืองกรุงเทพฯ ในทุกรัชกาล โดยเฉพาะเมื่อการค้าต่างประเทศขยายตัวมากยิ่งขึ้นหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 การขุดคลองก็เพื่อผลประโยชน์ความสะดวกในการคมนาคมขนส่งผลผลิตจากพื้นที่รอบนอกเข้ามาสู่กรุงเทพฯ ต่อมาก็เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก และเพื่อสิทธิเหนือที่ดินสองฝั่งคลอง ขณะที่การตัดแปลงแก้ไขโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ ดำเนินไปอย่างช้า ๆ ตลอดระยะต้นรัตนโกสินทร์ โดยแม่น้ำลำคลองจะมีบทบาทหลักต่อกิจกรรมต่าง ๆ ในการดำรงชีวิต สภาพการณ์ที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องเช่นนี้ เป็นเพราะยังไม่เกิดปัญหาทางด้านโครงสร้างทางกายภาพขึ้นแก่เมืองกรุงเทพฯ อย่างรุนแรงมากนัก กล่าวคือ ยังมีพื้นที่เพียงพอต่อจำนวนประชากร (การขุดคลองผดุงกรุงเกษม ในปี พ.ศ. 2394-2397 นั้นมีจุดประสงค์สำคัญตามพระราชพงสาวดารก็เพื่อขยายพื้นที่เมืองให้กว้างขึ้น²¹) ยังไม่เกิดกิจกรรมใหม่ ๆ ทางสังคมและเศรษฐกิจซึ่งต้องการพื้นที่มากกว่าแค่ริมฝั่งคลอง ด้วยเหตุนี้ถนนในเมืองจึงมีไม่กี่สาย สำหรับเชื่อมโยงอาคารและสถานที่สำคัญ ๆ ภายในเขตพระนครชั้นในเท่านั้น²² ซึ่งสอดคล้องกับข้อสังเกตของชาวต่างชาติที่เข้ามาในกรุงเทพฯ ในระยะเวลาดังกล่าว ตัวอย่างเช่น บาทหลวงปาลเลกัวซ์ ซึ่งพำนักอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ช่วงรัชกาลที่ 3-4 บรรยายว่า

ในเมืองหลวงไม่มีรถสักคันเดียว ต่างใช้เรือกันทั้งนั้น แม่น้ำและลำคลองแทบจะเป็นเส้นทางคมนาคมอย่างเดียว เว้นแต่ตอนใจกลางเมืองอันมีร้านค้าหรือตลาดเท่านั้น ที่มีถนนปูด้วยอิฐแผ่นใหญ่ ๆ²³

ในทางตรงกันข้ามเครือข่ายของแม่น้ำลำคลองกลับกว้างขวาง เชื่อมสัมพันธ์ทั้งในตัวเมืองเองและพื้นที่รอบนอก นอกเหนือจากการเป็นเส้นทางคมนาคมสัญจรแล้ว กิจกรรมหลาย ๆ ประการในชีวิต

²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*, หน้า 51.

²¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 4 เล่ม 1* (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 95.

²² ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 118-129; กล่าวว่า ถนนส่วนใหญ่จะเป็นทางเดินแคบ ๆ เป็นถนนดินหรือถนนถมทรายแล้วใช้อิฐเรียงที่แนวกลางของเส้นทาง โดยตลอด 3 รัชกาลจะมีถนนสายหลักอยู่เพียง 16 สาย โดยมีเพียงสายเดียวที่ทอดยาวออกไปนอกเกาะรัตนโกสินทร์ คือถนนสามเสน แต่ทั้งนี้อาจจะมีเส้นทางสัญจรสายย่อย ๆ อยู่บ้างอีกหลายสายที่ปรากฏอยู่ในกลุ่มวัง วัด และชุมชนต่าง ๆ

²³ ฌ็อง-บัปติสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, แปลจาก *Description of the Thai Kingdom or Siam* โดยสันต์ ท. โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520), หน้า 56.

ประจำวันเกิดขึ้นในแม่น้ำลำคลอง ด้วยเหตุนี้ การตั้งหลักแหล่งในกรุงเทพฯ จึงกระจายไปตามคลองสายหลักและคลองเล็กคลองน้อย²⁴ โดยบ้านเรือนจะอยู่ริมฝั่ง หรือไม่ก็เข้าไปในผืนดินแต่ก็ยังสามารถเชื่อมต่อกับแม่น้ำลำคลองได้อย่างสะดวก

1.2.1 เรือนแพ

การดำเนินชีวิตให้สัมพันธ์สอดคล้องไปกับสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ย่อมจะพัฒนาไปสู่การสร้างเสริมเป็นรูปแบบวิถีชีวิต และวัฒนธรรม/อารยธรรมในเกือบทุกแง่มุมของการดำเนินชีวิต “น้ำ” เป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิตของทุกสังคมทั่วโลก ยิ่งในกรณีของสังคมไทย “น้ำ” ปรากฏเป็นสัญลักษณ์แทรกซึมอยู่ในวัฒนธรรมและการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ จำนวนมาก และยิ่งปรากฏเด่นชัดในวิถีชีวิตของผู้คนซึ่งอาศัยอยู่ศูนย์กลางอาณาจักรที่ราบลุ่มอย่างอยุธยาและกรุงเทพฯ ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเป็น “เมืองน้ำ” หรือ “สังคมน้ำ”²⁵

พิจารณาในวิถีการดำรงชีวิต อาจจะกล่าวได้ว่า รูปธรรมที่เด่นชัดที่สุดซึ่งแสดงให้เห็นการดำรงชีวิตใน “สังคมน้ำ” ของกรุงเทพฯ ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ก็คือ การใช้ชีวิตบนเรือนแพ ชาวตะวันตกที่เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์มักจะตื่นตะลึงกับเรือนแพจำนวนมากที่ลอยลำอยู่ในแม่น้ำใหญ่ โดยเฉพาะในแม่น้ำเจ้าพระยา เรียงรายอยู่ท่ามกลางความพลุกพล่านของลำน้ำซึ่งมีทั้งเรือสำเภา เรือใบ เรือบด แพ เรือพายหลากหลายประเภท²⁶ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล ซึ่งเดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้คาดคะเนจำนวนเรือนแพในกรุงเทพฯ ว่ามีถึงประมาณ 7 หมื่นหลัง และผู้คนอาศัยในเรือนแพเหล่านี้ประมาณ 350,000 คน²⁷ ซึ่งต่อมา เทาเซนด แฮริส ราชทูตอเมริกันที่เดินทางมาในปี พ.ศ. 2399 ได้วิจารณ์การคะเนของ นีล และว่า “จากที่ข้าพเจ้าได้

²⁴ดูรายละเอียด และโดยเฉพาะการคาดคะเนความหนาแน่นของจำนวนประชากรต่อพื้นที่ในเขตเมืองกรุงเทพฯ ใน ม.ร.ว. งามน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 78-101.

²⁵ดูรายละเอียดสัญลักษณ์เกี่ยวกับน้ำ ที่แทรกซึมอยู่ในวัฒนธรรมและการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ทั้งวัฒนธรรม “หลวง” และวัฒนธรรม “ชาวบ้าน” ใน สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, *น้ำ: บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2529).

²⁶ดูตัวอย่างเช่น เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 27; George Windsor Earl, *The Eastern Seas or Voyages and Adventures in the Indian Archipelago in 1832-33-34* (London: Wm. H. Allen and Co., 1837), p. 160;

²⁷นีล กำหนด โดยคาดคะเนว่าเรือนแพแต่ละหลังมีคนอาศัยอยู่ราว 5 คน, เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 28.

เห็นทั้งหมด และจากที่ข้าพเจ้าเห็นและรู้มา ข้าพเจ้าคิดว่าในกรุงเทพฯ มีเรือนแพจำนวน 7 พันเรือน ไม่ใช่ 7 หมื่นเรือน และข้าพเจ้าทราบว่าบ้านกว่าเศษเก้าส่วนสิบของทั้งเมืองสร้างอยู่บนพื้นแผ่นดิน²⁸

อย่างไรก็ตาม บี.เจ. เทอร์วีล (B. J. Terwiel) ได้วิเคราะห์วิจารณ์ในประเด็นจำนวนของเรือนแพไว้ว่า หากพิจารณาถึงลักษณะการตั้งเรือนแพตามริมฝั่งแม่น้ำแล้ว เรือนแพ 70,000 หลังของนิล จะเรียงรายไปตามริมฝั่งไม่ต่ำกว่า 70 กิโลเมตร แต่จากบันทึกของชาวต่างชาติในเวลานั้น โดยส่วนใหญ่จะบรรยายว่าสองฟากฝั่งเจ้าพระยานั้นมีเรือนแพเรียงรายกินอาณาเขตไม่กี่กิโลเมตรเท่านั้น เทอร์วีลคาดคะเนว่าจำนวนเรือนแพที่เหมาะสมน่าจะอยู่ที่ไม่กี่พัน²⁹ ทั้งนี้ตัวเลข 7,000 หลังของแฮร์ริส ก็ยังอาจจะสูงไปเสียด้วยซ้ำ

เมื่อระมัดระวังต่อการให้สีสันเกินจริงของบันทึกชาวต่างชาติ จะทำให้รู้สึกว่าการคาดคะเนจำนวนของชาวตะวันตกค่อนข้างจะสูงเกินจริงไปบ้าง แต่จำนวนประชากรนับหมื่นที่อาศัยอยู่ในเรือนแพในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ (คำนวณโดยคะเนว่าเรือนแพแต่ละหลังมีผู้อยู่อาศัยประมาณ 5 คนตามวิธีการของนิล ซึ่งคงไม่คลาดเคลื่อนเกินไปมากนัก) ก็เป็นจำนวนมากพอในฐานะเป็นตัวอย่างที่โดดเด่นซึ่งแสดงให้เห็นลักษณะการดำเนินชีวิตก่อนเข้าสู่ยุคใหม่ของสยาม ซึ่งมีฐานของกิจกรรมประจำวันที่ค่อนข้างจะแตกต่างกันอย่างมาก

อาจจะสามารถแบ่งลักษณะของเรือนแพในกรุงเทพฯ ออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือกลุ่มแรกซึ่งตั้งหลักแหล่งเป็นประจำแน่นอน (แต่ก็ยังสามารถเคลื่อนย้ายจุดพำนักได้สะดวก) กับกลุ่มที่เป็นเรือนแพเร่ร่อนไปตามลำน้ำ อันรวมถึงเรือเอี่ยมจั้น และเรือเร่ร่อนนาชนิดด้วยเช่นกัน

เรือนแพกลุ่มแรกจะมีรูปร่างทั่วไป ตั้งแต่พื้นเรือนจรดหลังคา ไม่ต่างกับเรือนปลูกบนเสาแตกต่างกันก็ตรงสร้างบนแพไม้ไผ่หรือโอ๊ะ โดยจะมีโซ่ลำนหรือเชือกผูกติดกับเสาซึ่งปักลงไปใต้มัน้ำ จอดแน่นเรียงชิดติดกันไปตามริมฝั่งเป็นหมู่ ๆ นิลได้บรรยายภาพเรือนแพที่เขาเห็นเมื่อแรกเข้ามาถึงเมืองกรุงเทพฯ ไว้ว่า

ได้เห็นเมืองบางกอกซัดทั้งเมืองว่ามีบ้านไม้ที่เรียงเป็นแถวเดียวกัน บางแห่งก็ซ้อนกันเป็นสามแถว แต่สร้างเป็นระเบียบเรียบร้อย ตามห้องพักที่เป็นไม้ก็ทาสีสวยงาม เรือเหล่านี้ลอยอยู่บนแพไม้ไผ่หนา ๆ โยงติดกันและกันไว้ด้วยโซ่ หมู่ละ 6 หรือ 7 บ้าน (โซ่นี้ผูกติดกับเสาใหญ่ที่ปักลงไปใต้น้ำ)³⁰

²⁸เทาเซนค์ แฮร์ริส, บันทึกประจำวันของเทาเซนค์ แฮร์ริส, ตัดตอนแปลจาก *The Complete Journal of Townsend Harris, First American Consul and Minister to Japan* โดย นันทา วรเนติวงศ์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2515), หน้า 69.

²⁹B. J. Terwiel, *Through Travellers' Eyes: An Approach to Early Nineteenth-century Thai History* (Bangkok: Duang Kamol, 1989), p. 230.

³⁰เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 27.

เรือนแพเหล่านี้จะสะดวกในการเคลื่อนย้ายจุดพำนัก หรือแม้แต่จะย้ายขึ้นบกโดยการยกพื้นใส่เสา
 ทำเป็นบ้านได้ถุนสูง³¹ โดยจะมีขนาดแตกต่างกันไปตามฐานะ ตัวอย่างเรือนแพขนาดใหญ่ อาทิเช่น
 เรือนแพของนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ พ่อค้าชาวอังกฤษที่อาศัยอยู่ในเมืองกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่ง
 “มีขนาดใหญ่เป็น 2 เท่าของเรือนแพธรรมดา ทาสีสะอาดเรียบร้อย มีเครื่องเรือนครบครัน และมี
 เณียงเล็ก ๆ อยู่ตรงหน้าแพด้วย”³²

เรือนแพประเภทนี้เมื่อตั้งมั่นประจำจุดแน่นอนในแม่น้ำลำคลองก็จะก่อตัวเป็นชุมชน ดังจะ
 พบว่ากิจกรรมระดับชุมชนเริ่มปรากฏบนเรือนแพมากขึ้นทุกขณะ กล่าวคือ มีโรงบ่อนที่ตั้งตามแพ
 มีที่รับแทงหวย ก. ข. เมื่อมีการเสี่ยงโชคชนิดนี้เกิดขึ้นแล้ว รวมถึงแม่เต่าแพซึ่งมีการค้าประเวณี³³
 แฮร์ริส ตั้งข้อสังเกตไว้ในช่วงรัชกาลที่ 4 ว่ามีบ่อนการพนันกว่า 300 บ่อนที่ตั้งอยู่ตามเรือนแพ³⁴ แต่
 ขณะเดียวกัน ด้วยเหตุที่ฐานในการดำรงชีวิตของผู้คนเหล่านี้อยู่ที่แม่น้ำลำคลอง ซึ่งย่อมจะทำให้
 ลักษณะการประกอบอาชีพยังชีพมีข้อจำกัดอยู่พอสมควร กล่าวคือ มีอาจทำการเพาะปลูก หรือหัตถ
 อุตสาหกรรมต่าง ๆ ได้นั้นคน และแม้ว่าผู้อยู่อาศัยในเรือนแพจะมีหลายระดับ ตั้งแต่ราษฎรทั่วไป
 ข้าราชการ จนถึงชาวต่างชาติ แต่จะพบว่าพัฒนาการทางการค้าของกรุงเทพฯ ได้ทำให้ผู้นักที่อาศัย
 อยู่ในเรือนแพในเขตเมืองมักจะประกอบอาชีพค้าขายสินค้า ซึ่งจะเห็นได้จากข้อสังเกตของนัก
 บันทึกชาวตะวันตกจำนวนไม่น้อยในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งมักบรรยายภาพเรือนแพที่เห็นว่ามักเป็น
 ร้านขายของไปด้วยในตัว ร้านขายสินค้าที่ดีที่สุดล้วนเป็นเรือนแพ ลักษณะเรือนซึ่งมีประมาณ 2-3
 ห้องนี้ ห้องหลักกลางเรือนจะเปิดกว้างด้านหน้าแสดงสินค้าที่ขาย ซึ่งมีทั้งข้าว เนื้อ เนื้อหวาน ผ้า
 พิมพ์ รัมกระดาศ ผลไม้นานาชนิด หม้อ กระทะ ทั้งยังมีสินค้าจากต่างประเทศ เช่นจากอินเดีย จีน
 มลายู และแม้แต่ลิเวอร์พูล จนทำให้กลุ่มเรือนแพมีสภาพเป็นดังตลาดลอยน้ำ³⁵ ซึ่งการค้าเหล่านี้คง
 เพื่อป้อนกลุ่มชุมชนเรือนแพเอง หรือไม่ก็ชุมชนอื่นที่สามารถมาซื้อหาสินค้าที่ชุมชนเรือนแพเหล่านี้

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-28; สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, *น้ำ: บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย*, หน้า 110.

³² เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 29.

³³ ชัย เรื่องศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), หน้า 212.

³⁴ เทาเชนด์ แฮร์ริส, *บันทึกกรายวันของเทาเชนด์ แฮร์ริส*, หน้า 70.

³⁵ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 32; George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, 1821-1822* (Singapore: Oxford University Press and The Siam Society, 1988), p. 212-213; George Windsor Earl, *The Eastern Seas or Voyages and Adventures in the Indian Archipelago in 1832-33-34*, pp. 160, 176;

นี้ได้สะดวก แม้ว่าบ้านเรือนแพส่วนใหญ่จะทำการค้าขาย แต่ก็ยังมีบางบ้านที่ทำอาชีพอื่นด้วยเช่นกัน อาทิ ช่างทำรองเท้า ช่างตัดเสื้อ เป็นต้น³⁶

สำหรับเรือนแพที่เคลื่อนย้ายจุดที่ตั้งอยู่ตลอดเวลา ซึ่งมีอยู่ไม่น้อยเช่นกัน นั้น จะมีทั้งกลุ่มที่เป็นพ่อค้าเร่ในกรุงเทพฯ ซึ่งหาตำแหน่งค้าขายที่เหมาะสมไปเรื่อย และกลุ่มที่เข้ามากรุงเทพฯ เพื่อซื้อหาสินค้าและนำไปขายในชุมชนสองฟากฝั่งน้ำที่อยู่ไกลออกไป³⁷ กลุ่มหลังซึ่งดูเหมือนจะมีปริมาณมากกว่าและเป็นส่วนหนึ่งของการค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองนี้ มีลักษณะการดำเนินชีวิตเป็นวัฏจักรที่น่าสนใจดังคำอธิบายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในกรณีของวิถีชีวิตชาวมอญชาวเรือ ซึ่งในสมัยของพระองค์นั้นสูญหายไปหมดแล้วว่า

[มอญชาวเรือ] คือคนค้าอยู่ประจำในเรือหมดด้วยกันทั้งครอบครัวเหมือนกับเป็นบ้านเรือน ถึงฤดูแล้งปลายปี ซื้อสินค้ากรุงเทพฯ บรรทุกขึ้นไปขายตามหัวเมืองรายทางจนถึงเมืองอุดรดิตถ์ พอจะเข้าฤดูฝนถอยเรือลงมาจอดตามที่ว่างในลำน้ำแควใหญ่ ถางดั่งทำไร่ปลูกเตงและยาสูบ พอฤดูน้ำหลากก็เก็บของในไร่บรรทุกเรือล่องลงมากรุงเทพฯ ขายแล้วซื้อสินค้ากรุงเทพฯ กลับขึ้นไปเมื่อปลายฤดูแล้ง ซ้ำใหม่อีกรอบหนึ่งเสมอทุกปีดังนี้³⁸

1.2.2 บ้านบนบก

แม้ว่าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะบันทึกของชาวตะวันตก มักจะให้ภาพที่ตื่นตาตื่นใจของชีวิตผู้คนที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำลำคลอง แต่เมืองกรุงเทพฯ ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ประชา

³⁶George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, 1821-1822*, p. 115.

³⁷George Windsor Earl, *The Eastern Seas or Voyages and Adventures in the Indian Archipelago in 1832-33-34*, p. 177; ฉิ่ง-บัพติสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 191-192; ปาลเลกัวซ์ กล่าวว่าคนที่อาศัยอยู่ในเรือทุกประเภทและทำการค้าเร่มีจำนวนไม่ต่ำกว่า 1 ใน 4 ของจำนวนประชากร คำกล่าวนี้อาจจะตั้งข้อสงสัยได้ หากว่าปาลเลกัวซ์ ตั้งใจกล่าวรวมถึงเรือนแพทั้งหลายว่ามีแนวโน้มทำการค้าเร่เป็นสำคัญ ทั้งนี้ตั้งที่ได้กล่าวแล้วว่าการตั้งหลักแหล่งของเรือนแพในกรุงเทพฯ น่าจะมีลักษณะเป็น “ชุมชน” อยู่ในระดับหนึ่ง หากพิจารณาในด้านของการเคลื่อนย้ายเรือนแพก็เชื่อว่าทำได้สะดวกง่ายดาย จำต้องเกณฑ์ผู้คนมาช่วยกันไม่น้อย และในหลาย ๆ กรณีจะเป็นการย้ายไปพร้อม ๆ กันหลายหลัง จนกระทั่งในสมัยต่อมาก็ต้องจ้างเรือกลไฟลากในการเคลื่อนย้ายเรือนแพ, ดูคำบรรยายใน เออร์เนสต์ ยิง, “มองสยาม,” แปลจาก *Peeps at Many Lands: Siam*, ใน *รวมเรื่องแปลและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2* (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2535), หน้า 316.

³⁸จดหมายสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 28 มกราคม 2484, ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *สาส์นสมเด็จพระเจ้า 20* (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 270-271.

กรส่วนใหญ่ที่พำนักอาศัยอยู่ในบ้านเรือนบนดินแผ่นดิน หากเพียงแต่อยู่ที่อยู่อาศัยนั้นจะต้องเชื่อมต่อกับแม่น้ำลำคลองได้อย่างสะดวก บ้านเรือนโดยมากจะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ซึ่งโดยส่วนใหญ่มักจะไม่มีย่านเรือนที่อยู่ห่างจากแม่น้ำเข้าไปเกิน 200 หลา³⁹ ในกรณีที่อยู่ห่างฝั่งเข้าไปจะมีการขุดร่องน้ำสำหรับเป็นเส้นทางเข้าออกของเรือ⁴⁰ จะพบว่าแม้แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ภายในเขตกำแพงพระนครในช่วงปลายรัชกาลที่ 2 นั้นก็ยังเป็นที่ดินรกร้างว่างเปล่า เป็นกลุ่มหนอง หรือไม้ก็สวนผลไม้⁴¹

นอกจากวังและวัดซึ่งปลูกสร้างอย่างมั่นคงแล้ว ผู้คนในกรุงเทพฯ จะพำนักอยู่ในบ้านเรือนที่มีลักษณะไม่แตกต่างกันมากนัก สาเหตุสำคัญก็เนื่องจากการใช้อุปกรณ์ในการก่อสร้างยังไม่หลากหลายมากนัก โดยทั่วไปจะใช้เพียงแต่ไม้เป็นอุปกรณ์ก่อสร้างหลัก กิจกรรมใหม่ ๆ ทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจก็ยังไม่มากพอให้เกิดการพัฒนาอาคารบ้านเรือนเพื่อรองรับความเปลี่ยนแปลง ขณะที่ฐานะความเป็นอยู่ของผู้คนทั่วไปก็ยังไม่แตกต่างกันสักเท่าไร อย่างไรก็ตาม ในกรณีหลังนี้ย่อมมีโอกาสปฏิเสธถึงความแตกต่างทางด้านฐานะระหว่างผู้ร่ำรวยซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วคือกลุ่มเจ้านายและข้าราชการชั้นสูง กับราษฎรทั่ว ๆ ไป สภาพบ้านเรือนของคนร่ำรวยจึงมีลักษณะบางอย่างแตกต่างไปจากผู้คนทั่วไป

กล่าวคือ คนร่ำรวยนั้นมักจะอาศัยอยู่ใน “เรือนเครื่องสับ” ซึ่งเป็นเรือนไม้ที่สร้างอย่างประณีต หากว่าองค์ประกอบสำคัญของบ้าน คือเสา และ โครงหลังคา (อกไก่ จันทัน และแป) ล้วนใช้ไม้ ขณะที่ส่วนของฝาบ้านและหลังคาใช้วัสดุอื่น อาทิ ไม้ไผ่ หรือจาก ก็รวมเรียกว่าเรือนเครื่องสับด้วยเช่นกัน แต่หากเป็นไม้ทั้งหลังจะเรียกว่าเรือนฝากระดาน ซึ่งนับว่าเป็นเรือนชั้นดีที่สุดของเรือนไทยแบบเก่า⁴²

ส่วนบ้านเรือนของคนทั่วไปนั้น จะเรียกว่า “เรือนเครื่องผูก” อันเป็นเรือนที่มีโครงสร้างหลักคือไม้ไผ่ ทั้งเสา และ ฝักัน หลังคามุงด้วยตับจาก ผูกไว้กับเครื่องบนซึ่งเป็นไม้ไผ่เช่นกัน ใช้หวายหรือดอกรัดมัดผูกส่วนประกอบต่าง ๆ ขึ้นเป็นตัวเรือน โดยส่วนใหญ่จะยกพื้นระดับเดียวกันไปหมดทั้งหลัง บ้านประเภทนี้มีลักษณะไม่ต่างกับกระท่อม⁴³ สามารถสร้างขึ้นอย่างไม่ลำบากยากเย็น และมีจำนวนมากที่สุดในเมืองกรุงเทพฯ ช่วงเวลานั้น ทั้งกระจายกันตั้งหลักแหล่งริมแม่น้ำลำคลอง

³⁹ George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, 1821-1822*, p. 212.

⁴⁰ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 74.

⁴¹ George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, 1821-1822*, p. 211.

⁴² เสฐียร โกเศศ, *ปลูกเรือน-แต่งงาน* (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 79-81; ศุภติ ทิพทัส, *บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 1: รัชกาลที่ 1-3 (พ.ศ. 2325-2394)* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 60.

⁴³ ศุภติ ทิพทัส, *บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 1: รัชกาลที่ 1-3 (พ.ศ. 2325-2394)*, หน้า 60-152; ผนัง-บัณฑิต पालเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 190-191.

หรือไม่ก็กระจุกตัวรวมอยู่เป็นชุมชน ปาลเลกัวซ์ ได้บรรยายไว้ว่า เมื่อเกิดไฟไหม้ขึ้นในกรุงเทพฯ บ้านในลักษณะนี้จะเสียหายอดวายไปคราวละ 400-500 หลังคาเรือน หรืออาจจะถึง 1,000-1,500 หลังคาเรือน แต่ภายในระยะเวลาแค่ 7-8 วันก็สร้างขึ้นมาใหม่ได้อีก บางครั้งการสร้างเรือนประเภทนี้ก็สามารถทำเสร็จได้ภายในหนึ่งวันเท่านั้น⁴⁴

นอกจากนี้บ้านเรือนอีกประเภทที่เริ่มปรากฏในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในช่วงรัชกาลที่ 3 ก็คือบ้านตึกแบบจีน ซึ่งเป็นบ้านชั้นเดียว ก่ออิฐถือปูน มีผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวจีน บ้านในลักษณะดังกล่าวนี้จะปรากฏมากในย่านสำเพ็ง และในย่านคนจีนอื่น ๆ บ้าง โดยได้รับอิทธิพลทางศิลปกรรมการก่อสร้างอย่างชัดเจนจากชาวจีนอพยพ รูปแบบบ้านจะยังคงยึดรูปแบบจีน โดยเฉพาะรูปแบบหลังคาและกระเบื้องมุงหลังคาแบบจีน⁴⁵ การปรากฏบ้านลักษณะนี้เป็นเครื่องหมายที่แสดงให้เห็นพลวัตทางด้านสิ่งก่อสร้างของเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งเกิดขึ้นรองรับโจทย์การเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ในกรณีนี้คือการสร้างสรรค์สิ่งก่อสร้างเพื่อรองรับคนจีนอพยพ ซึ่งเข้ามาพร้อมกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมที่หลากหลายมากขึ้นเรื่อย ๆ นอกจากชาวจีนซึ่งเป็นผู้นำรูปแบบสิ่งก่อสร้างเข้ามา ชาวไทยเองก็ตอบรับด้วยอย่างแข็งขัน “พ่อค้า ข้าราชการและเจ้านายมักปลูกตึก สถาปัตยกรรมนั้นเป็นแบบจีนเสียโดยมาก”⁴⁶ ขณะที่ในด้านการใช้สอยก็สอดคล้องกับรูปแบบวิถีชีวิตของผู้อยู่อาศัย บ้านตึกชั้นเดียวแบบจีนนี้จะมีลักษณะภายในบ้านแตกต่างจากของคนไทยทั่วไปอย่างชัดเจน ปาลเลกัวซ์ บรรยายว่า

อาคารเหล่านี้มักจะก่อแต่ภายนอก ส่วนภายในนั้นมีคทึบ มีแต่หน้าต่างกรอบเล็ก ๆ ทำด้วยไม้ ยกเว้นในห้องรับแขกเท่านั้น ซึ่งกันฝาด้วยระแนงขัดโปรง หรือมีระเบียงลูกกรง⁴⁷

อย่างไรก็ตาม บ้านเรือนในรูปลักษณะที่ต่างออกไป ซึ่งเกิดขึ้นรองรับกิจกรรมใหม่ ๆ บนบกนี้ยังปรากฏจำกัดเฉพาะในเขตชุมชนทางการค้าของชาวจีน แต่โดยภาพรวมของเมืองกรุงเทพฯ ช่วงรัชกาลที่ 1-3 บ้านเรือนโดยส่วนใหญ่ยังคงเชื่อมต่อตัวเองเข้ากับกิจกรรมในแม่น้ำลำคลอง

ในช่วงเวลาซึ่งโลกบนบกซึ่งมีถนนเป็นศูนย์กลางของการดำเนินชีวิตยังไม่ได้รับการพัฒนาขึ้น ผู้คนในกรุงเทพฯ ได้ขับเคลื่อนตัวเองและสังคมโดยมีสายน้ำเป็นศูนย์กลาง ผู้คนใช้น้ำในแม่น้ำในการอุปโภคบริโภค ที่สำคัญคือ แม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของเมือง ผู้คนออกจาก

⁴⁴ ฉิ่ง-บัพติสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 61, 192, 218-219.

⁴⁵ มัลลิกา เรื่องระพี, “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1-4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 187.

⁴⁶ ฉิ่ง-บัพติสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 191.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

บ้านไปยังละแวกที่ไกลออกไปโดยใช้เรือ ซึ่งเป็นพาหนะประจำของแทบทุกบ้าน⁴⁸ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนและคุ้นเคยกันดีคือวรรณกรรมนิราศเกือบทุกชิ้นของสุนทรภู่ ซึ่งจะพรรณนาเริ่มต้นของการเดินทางด้วยการล่องเรือไปตามลำคลองผ่านย่านต่าง ๆ ทั้งในฝั่งพระนครและธนบุรี⁴⁹

พัฒนาการของเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งการทำกิจกรรมมักจะดำเนินอยู่แถบชานเมือง ขณะที่ศูนย์กลางของเมืองคือแหล่งที่พักอาศัยอยู่รวมกันของผู้ที่มีอาชีพการผลิตเลี้ยงตัวเองได้ ระบบตลาดเกิดขึ้นในกรุงเทพฯ อย่างรวดเร็วและขยายตัวอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ด้วยเหตุนี้ภาพของแม่น้ำลำคลองซึ่งถูกบันทึกไว้ด้วยสายตาชาวต่างชาติเสียเป็นส่วนใหญ่ นั่น นอกจากจะเป็นเส้นทางคมนาคมหลักแล้ว ตลาดนัดเช้าในแม่น้ำลำคลองเป็นกิจกรรมที่เต็มไปด้วยสีสันมีชีวิตชีวา พ่อค้าแม่ค้านำสินค้าหลากหลายชนิดมาขังตลาด ตั้งแต่หมากพลู อาหาร ขนม เนื้อทั้งดิบและสุก สัตว์เลี้ยง ผัก ผลไม้ สิ่งของเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกนานาชนิด⁵⁰ แม้ว่าตลาดนัดเช้าจะวายลง แต่แม่น้ำลำคลองก็ยังมีเรืออีกจำนวนมากพายผ่านไปมา มีทั้งผู้เดินทางสัญจร และพ่อค้าเร่ขายเงินซึ่งดูเหมือนจะเร่ขายสินค้าอยู่ตลอดทั้งวัน⁵¹

2. ตลาดกรุงเทพฯ และสินค้ากับการบริโภคร

พัฒนาการทางเศรษฐกิจไทยตั้งแต่รัตนโกสินทร์ตอนต้น กระทั่งถึงสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราช (รัชกาลที่ 5-7) เป็นการค่อย ๆ เปลี่ยนจากเศรษฐกิจแบบยังชีพ ผู้เศรษฐกิจเพื่อตลาด/เศรษฐกิจแบบเงินตรา และท้ายที่สุดคือเศรษฐกิจแบบทุนนิยม/เสรีนิยม พัฒนาการนี้ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อม ๆ กันทั่วทุกดินแดนของประเทศ แต่กระนั้นก็อาจกล่าวได้ว่าผู้คนในกรุงเทพฯ มักจะเข้าสู่พัฒนาการช่วงต่าง ๆ ก่อนผู้คนในภูมิภาคอื่นเสมอ เหตุผลประการสำคัญก็เพราะกรุงเทพฯ มีสถานะเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เป็นฐานรองรับความเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วง

ประเด็นพิจารณาประการแรกที่น่าสนใจก็คือ ประเด็นของสินค้าและการซื้อขาย จะพบว่านับตั้งแต่ก่อตั้งกรุงเทพฯ เป็นราชธานีแห่งใหม่ของราชอาณาจักรไทย โดยเฉพาะในช่วง 1-2 รัชกาลแรก จะเห็นได้ถึงความพยายามของผู้ปกครองในการใช้นโยบายการจัดสรรพื้นที่ และควบคุมคนให้ดำเนินกิจกรรมอันจะยังผลให้เมืองกรุงเทพฯ นี้สามารถเลี้ยงตนเองได้ ซึ่งในอีกด้านหนึ่งก็คือสามารถเลี้ยงกลุ่มชนชั้นสูงในโครงสร้างการปกครองขณะนั้น อันหมายรวมถึงเจ้านาย ข้าราชการ

⁴⁸เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 33.

⁴⁹ดูตัวอย่างได้ใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *ชีวิตและงานของสุนทรภู่* (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2513).

⁵⁰เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 34-35; George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, 1821-1822*, p. 114-115.

⁵¹George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, 1821-1822*, p. 116.

ข้าราชการบริวาร ซึ่งส่วนกระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพฯ คนกลุ่มนี้ไม่สามารถทำการผลิตผลิตผลเพื่อการยังชีพได้ด้วยตัวเอง ด้วยเหตุนี้ แม้ว่าลักษณะการจัดการพื้นที่กรุงเทพฯ ในระยะแรกนี้ โดยเฉพาะต่อชุมชนหลากหลายเชื้อชาติที่ได้กวาดต้อนและอพยพเข้ามา จะเน้นหนักในผลทางด้านยุทธศาสตร์และความมั่นคง แต่การจัดสรรพื้นที่และควบคุมคนเพื่อผลทางด้านการผลิตเพื่อหล่อเลี้ยงเมืองก็ถูกให้ความสำคัญไม่น้อยควบคู่กันไป ตัวอย่างเช่น ไพร่ลาวในหัวเมืองชั้นในซึ่งมักจะต้องทำนาในนาหลวง ทางราชการลงทุนนำพันธุ์ข้าว และกระบือไปแจกสำหรับให้ชาวลาวเหล่านี้ทำนา⁵² หรือจากประกาศในรัชกาลที่ 2 ซึ่งแสดงให้เห็นความพยายามรวบรวมข้าวค่านาให้ส่งมายังกรุงเทพฯ และการจัดการให้ชุมชนต่าง ๆ ทั้งในและรอบกรุงเทพฯ ทำนาอย่างขนานใหญ่⁵³

กระนั้นก็ดี ในระยะยาวแล้วสิ่งที่สามารถหล่อเลี้ยงชีวิตของคนเมืองได้ดีกว่า ตอบสนองทั้งในแง่ปริมาณและความหลากหลาย ก็คือ “ตลาด” ซึ่งตลาดแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าอันนี้ก็คักนี้เองที่เป็นคุณลักษณะเด่นประการหนึ่งของเมืองกรุงเทพฯ ตลาดจะเป็นฐานให้แก่สถานะการเป็นเมืองท่าการค้าของเมืองกรุงเทพฯ และที่สำคัญคือเป็นหนึ่งในปัจจัยอันส่งอิทธิพลอย่างสูงต่อรูปแบบวิถีชีวิตของผู้คนในเมืองนี้

นอกจากการเกิดขึ้นของตลาดเพื่อหล่อเลี้ยงสังคมที่มีอาจทำการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองได้ ยังมีปัจจัยสำคัญอีกสองประการที่เอื้ออำนวยต่อการเติบโตของระบบตลาดในกรุงเทพฯ คือ

ประการแรก พัฒนาการของการตั้งชุมชนภายในกรุงเทพฯ เอง กล่าวคือ เมืองกรุงเทพฯ นั้นก่อกำเนิดจากก่อร่างสร้างตัวของชุมชนหลากหลายเชื้อชาติ ความแตกต่างกันทางวัฒนธรรม ส่งผลให้วิถีการดำเนินชีวิตมีความแตกต่างหลากหลายตามไปด้วย⁵⁴ พิจารณาในแง่มุมทางด้านเศรษฐกิจในบริบทของเมือง ความแตกต่างทางด้านวัฒนธรรมและความชำนาญเฉพาะเชื้อชาติ ได้ทำให้เกิดระบบแบ่งงานกันทำซึ่งเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของเมืองกรุงเทพฯ สมัยต้นรัตนโกสินทร์⁵⁵ ผล

⁵² บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 168-170.

⁵³ “ร่างท้องตราถึงหัวเมือง เรื่องข้าหลวงรังวัดนาออกตราของที่ดิน จ.ศ. 1173,” ใน *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173* (กรุงเทพฯ: มุลินีพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2514), หน้า 37-42.

⁵⁴ มีงานศึกษาหลายชิ้นที่กล่าวถึงความหลากหลายทางเชื้อชาติในเมืองกรุงเทพฯ สมัยต้นรัตนโกสินทร์ สำหรับงานชิ้นสำคัญที่กล่าวถึงชุมชนเชื้อชาติต่าง ๆ รวมถึงการแลกเปลี่ยน ปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรม โปรดดู, วิภลย์ พงศ์พินิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน ‘กรุงเทพฯ’ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411.”

⁵⁵ Takashi Tomosugi, *Reminiscences of Old Bangkok: Memory and the Identification of a Changing Society* (Tokyo: The Institute of Oriental Culture, The University of Tokyo, 1993), pp. 13-16. รูปธรรมที่ชัดเจนอีกประการหนึ่งก็คือ การเกิดขึ้นของชุมชน อาทิเช่น บ้านพานถม บ้านบาตร บ้านดอกไม้ บ้านหม้อ บ้านดินสอ บ้านนางเลิ้ง บ้านบุ บ้านปูน บางยี่ขัน เป็นต้น ซึ่งชื่อชุมชนเหล่านี้ล้วนถูกเรียกตามผลิตภัณฑ์สำคัญที่ชุมชนเหล่านี้

ผลิตจากความเชี่ยวชาญต่าง ๆ กันของแต่ละชุมชนจะถูกนำมาแลกเปลี่ยนกันที่ตลาด หรือไม่ก็จะเกิดตลาดเฉพาะ ณ ย่านการผลิตนั้นๆ เช่น ตลาดบ้านบาตร ตลาดบ้านหม้อ ตลาดพลู เป็นต้น

ปัจจัยประการนี้ยังขยายรวมไปถึงลักษณะการผลิต และการค้าขายกับเมือง/ชุมชนรอบนอก อันเป็นระบบค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าภายในประเทศ ซึ่งในระยะเวลาดังกล่าวนี้ยังค่อนข้างมีลักษณะเป็นการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างตามความถนัดของแต่ละท้องถิ่น แม้ว่าระบบการผลิตเพื่อตลาดจะปรากฏไม่น้อยแล้วในประเทศ โดยเฉพาะในแถบท้องที่ภาคกลางและภาคตะวันออก ซึ่งผลิตสินค้าเพื่อส่งออก อย่างเช่น อ้อย พริก ไทย ฯลฯ แต่สินค้าที่มุ่งตรงสู่ตลาดกรุงเทพฯ และไปถึงมือผู้บริโภคทั่วไปยังคงมีลักษณะแตกต่างกันไปตามแหล่งผลิต อย่างเช่น ชวามอญปากเกร็ด และสามโคก จะผลิตเครื่องปั้นดินเผา (ตุ่ม ไห หม้อ อ่าง ครก) จากมุงหลังคา และอิฐ ล่องเรือมาขายตามแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองอื่น ๆ อย่างเป็นล่ำเป็นสันอยู่เสมอ⁵⁶ ส่วนผลิตผลประเภทปลาแห้ง ปลาเค็ม กุ้ง หอย ปู ปลา กะปิ รวมทั้งถ่านและฟืนนั้น ก็มักจะมาจากชุมชนในพื้นที่ชุ่มน้ำซึ่งเป็นทะเลตมและป่าชายเลนแถบชายฝั่งทะเลภาคกลางตอนล่าง⁵⁷ ขณะที่ผลิตผลประเภทผลไม้ หนาม พลู ที่ขึ้นชื่อและคนกรุงเทพฯ รู้จักกันดีเสมอมา ก็มักจะมาจากแหล่งเพาะปลูกแถบฝั่งธนบุรี นนทบุรี และอีกหลายจังหวัดในภาคกลาง⁵⁸ เป็นต้น

ประการที่สอง คือการเพิ่มปริมาณการค้าระหว่างประเทศอย่างขนานใหญ่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์⁵⁹ สิ่งที่ติดตามมากับการเปลี่ยนแปลงนี้ก็คือ กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองท่าของการค้าสำเภา ระหว่างประเทศนี้คือคักกลาล่าไปด้วยผู้คน การพยายามแสวงหาความมั่งคั่งจากการค้าส่งออก ชนชั้นผู้ปกครองไทยได้ใช้วิธีเปิดกว้างประเทศให้แก่การอพยพเข้ามาของคนจีน ทั้งเพื่อเป็นช่างฝีมือหรือแรงงานในภาคการผลิตสินค้าเพื่อการส่งออก และเป็นแรงงานจ้างในภาคการก่อสร้างของรัฐ จนจำนวนชาวจีนถือสัดส่วนที่สูงมากในจำนวนประชากรทั้งหมดของกรุงเทพฯ ช่วงต้นรัตน

ผลิตออกมา, ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เกียรติ จิวะกุล และคณะ, *ตลาดในกรุงเทพฯ: การขายตัวและพัฒนาการ* (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 9.

⁵⁶ สุภรณ์ โอเจริญ, *มอญในเมืองไทย*, หน้า 207-209.

⁵⁷ ศรีศักร วัลลิโภคม, “ทะเลตม,” ใน *ทัศนะนอกรีต: ภูมิศาสตร์-ภูมิลักษณะ ตั้งบ้านแปงเมือง* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2543), หน้า 38-40.

⁵⁸ ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, “เรื่องสวน,” ใน *กรมศิลปากร, ถิ่นธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 1*, หน้า 185-195.

⁵⁹ งานชิ้นสำคัญเกี่ยวกับประเด็นนี้คือ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์,” ใน *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 1-234.; Lysa Hong, *Thailand in the Nineteenth Century: Evolution of the Economy and Society* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1984), ch. 3-4, pp. 38-110.

โกสินทร์⁶⁰ ความหมายสำคัญของปรากฏการณ์นี้ก็คือ ชาวจีนเหล่านี้ล้วนเข้ามาอยู่ในระบบเศรษฐกิจเพื่อตลาดที่มีการแบ่งงานกันทำ จำเป็นต้องพึ่งตลาดในการซื้อหาสิ่งของที่จำเป็นในการดำเนินชีวิตประจำวัน

สินค้าเพื่อการอุปโภคบริโภคมุ่งสู่ตลาดเพื่อเลี้ยงคนกรุงเทพฯ ขณะเดียวกัน ชาวจีนจำนวนมากในกรุงเทพฯ ก็ได้มีส่วนช่วยเพิ่มปริมาณความหลากหลายให้แก่ลักษณะสินค้าด้วยเช่นกัน นั่นคือ แม้ว่าการค้าสำเภาระหว่างประเทศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จะถูกให้ความสำคัญในส่วน of สินค้าออก ขณะที่ในส่วน of สินค้าเข้ามักจะเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยที่มีลูกค้าหลักคือกลุ่มคนในราชสำนักหรือชนชั้นสูงในการปกครอง แต่จะพบว่ามีสินค้านำเข้าจำนวนมากไม่น้อยที่พ่อค้าเอกชนนำเข้ามาเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ ตัวอย่างสินค้าเหล่านี้ อาทิเช่น ของไหว้เจ้า และใช้ในการประกอบพิธีต่าง ๆ ภาชนะทองแดง/ทองเหลือง เครื่องครัว เครื่องเคลือบ ถ้วยชาม กระเบื้อง เครื่องแก้ว ชา เส้นไหม ผลไม้แห้ง ผ้าแพร ผ้าฝ้าย ชุดแบบจีน พัด ฐูป ร่ม กระดาษ ของเล่น เป็นต้น⁶¹ ซึ่งสินค้าเหล่านี้ก็แพร่กระจายไปในตลาดสู่คนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมด้วยเช่นกัน แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าสินค้านำเข้าทั้งหมดที่คนไทยสัมผัสกันนั้น เป็นผลพลอยได้จากการป้อนตลาดคนจีนหรือกลุ่มชนชั้นสูงเท่านั้น เพราะนับตั้งแต่ช่วงปลายรัชกาลที่ 2 แม้แต่สำเภาของราชสำนักเองก็เริ่มหันมาบรรทุกสินค้าที่มีราคาต่อหน่วยต่ำ ขณะที่ก่อนหน้านี้มักจะเน้นสินค้าที่มีความสำคัญต่อการยุทธศาสตร์และป้องกันประเทศ สินค้ากลุ่มใหม่นี้ แม้ว่าส่วนหนึ่งจะเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อป้อนราชสำนัก แต่ “พ่อค้า” ของสยามเองก็มุ่งหวังที่จะป้อนเข้าสู่ตลาดภายในประเทศเองด้วย สินค้าจำนวนมาก (ที่สำคัญที่สุดคือผ้าทอ) ถูกนำมาเข้ามาสยามผ่านการค้ากับสิงคโปร์เพื่อป้อนตลาดคน

⁶⁰ การคำนวณจำนวนประชากรในกรุงเทพฯ สมัยนี้ยังไม่มีหลักฐานและมาตรฐานที่แน่นอน ตัวเลขส่วนใหญ่ได้จากเอกสารของชาวตะวันตกที่เข้ามาหรืออาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ สมัยดังกล่าวซึ่งมีเกณฑ์การคำนวณแตกต่างกันไป, ดูตัวเลขเหล่านี้โดยเฉพาะใน จี. วิลเลียม สกินเนอร์, *สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*, แปลจาก *Chinese Society in Thailand: An Analytical History* โดย พรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529), หน้า 80-82; และตัวเลขพร้อมคำวิจารณ์ที่น่าสนใจยิ่งใน B. J. Terwiel, *Through Travellers' Eyes: An Approach to Early Nineteenth-century Thai History*, pp. 224-233. แม้ว่าคำวิจารณ์ของเทอร์วีล จะนำมาสู่การตั้งข้อสงสัยในตัวเลขที่สูงยิ่งของปริมาณชาวจีนในกรุงเทพฯ ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานชาวต่างชาติ และการนำเสนอของนักประวัติศาสตร์ทั้งหลาย แต่อย่างไรก็ตาม ข้อเท็จจริงของข้อมูลที่ยังคงอยู่ก็คือ มีชาวจีนจำนวนมากพำนักอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ในช่วงเวลาดังกล่าว

⁶¹ Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853* (Cambridge: Council on East Asian Studies, Harvard University Press, 1977), p. 190; เจนนิเฟอร์ เวียน คุชแมน, *การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์*, แปลจาก *Field from the Sea: Chinese Junk Trade with Siam during the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries* โดย ชันจิตต์ อัมไพพรรณ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2528), หน้า 71-72.

ทั่วไป ขณะที่แม้แต่สินค้าจากจีนก็... “ไม่ได้มุ่งที่จะขายให้แก่พวกบุคคลชั้นสูงที่เป็นชาวสยามเท่านั้น แต่เพื่อการอุปโภคบริโภคของชาวสยามทุกระดับชั้น”⁶²

การเพิ่มปริมาณการค้ากับต่างประเทศ และการเข้ามาของคนจีนอพยพ ยังส่งเสริมให้เกิดการผลิตสินค้าขึ้นอีกหลายชนิด แม้ว่าชาวจีนอพยพจำนวนมากจะลงแรงไปทำการผลิตสินค้าสำคัญเพื่อการส่งออก อาทิ อ้อยและน้ำตาล พริกไทย ยาสูบ ทำเหมือง หรือกิจการที่คึกคักอย่างอุตสาหกรรมต่อเรือ⁶³ แต่ก็มีการผลิตสินค้าโดยชาวจีนอีกหลายชนิดที่ดำเนินการอยู่ในเมืองกรุงเทพฯ แม้ว่าปริมาณการผลิตอาจจะไม่มากมายเท่าสินค้าสำคัญเหล่านั้น แต่ก็มีส่วนอย่างมากในการเพิ่มปริมาณสินค้าและสร้างความคึกคักให้แก่ตลาด อย่างเช่น การฟอกหนัง ทำหมอนและฟูก ทำหม้อ เครื่องใช้ในครัวเรือน ฯลฯ แม้ว่าสินค้าเหล่านี้จะเป็นสินค้าทั่วไปที่ครัวเรือนต่าง ๆ สามารถผลิตใช้ได้เลย แต่คนจีนได้เพิ่มปริมาณการผลิตให้เป็นตั้งโรงงานขนาดย่อม ๆ บางสินค้ายังส่งไปขายยังเมืองจีนด้วยเช่นกัน⁶⁴

จะเห็นได้ว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจของเมืองกรุงเทพฯ นั้น เริ่มต้นจากการพยายามแข่งขันกันทำเพื่อหล่อเลี้ยงเมืองที่เพิ่งสถาปนา การกำเนิดของชุมชนต่าง ๆ ที่มีความชำนาญเฉพาะคนในการผลิตสินค้าในชีวิตประจำวัน อันจะอาจทำให้คิดไปถึงเศรษฐกิจแบบยังชีพ ผู้คนประกอบอาชีพกสิกรรมตามฤดูกาล และจะทำงานตามความเชี่ยวชาญของตนในช่วงวันฤดูกาล ซึ่งโดยมากแล้วมักจะเป็นหัตถกรรม เพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าจากบ้านหรือชุมชนอื่น ระบบเศรษฐกิจลักษณะนี้อาจจะเคยเกิดขึ้นในกรุงเทพฯ แต่คาดเดาได้ว่ามันคงหายไปในเวลาไม่นาน หรืออาจจะดำรงอยู่ก็แต่เฉพาะในเขตรอบนอกของกรุงเทพฯ ซึ่งขยายตัวออกไปอยู่ตลอดเวลา แต่ในเขตของตัวเมืองแล้ว การเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจระดับมหภาค ทำให้การตลาดภายในของเมืองกรุงเทพฯ เติบโตอย่างรวดเร็ว มีความคึกคักอย่างสูง

ตลาดได้กลายเป็นศูนย์กลางของวิถีชีวิตประจำวันอันสัมพันธ์กับโลกทางวัตถุของชาวเมืองกรุงเทพฯ ในเวลาอันรวดเร็ว อาหาร สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ จำเป็นต้องซื้อจากตลาด หรืออย่างน้อยก็สามารถซื้อหาได้ในตลาด ความคลาคล่ำคึกคักของตลาดในกรุงเทพฯ ทั้งตลาดบก และตลาดน้ำนี้เป็นสิ่งที่สะดุดตากับนักท่องเที่ยวตะวันตกอยู่เสมอ ทั้งในแง่ของผู้คนและตัวสินค้า

แม้ว่าการเศรษฐกิจของไทยในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะยังมีข้อจำกัดอยู่ในหลายประการ โดยเฉพาะในการขาดแคลนปริมาณของเงินตราที่หมุนเวียนในท้องตลาด และปัญหาการกระจายรายได้อันค่อนข้างจำกัด ซึ่งทำให้กลุ่มชนชั้นล่างของสังคมเข้าถึงสินค้าได้จำกัดไปด้วย โดย

⁶²เจนนีเฟอร์ เวย์น คุซแมน, *การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยาม ยุคต้นรัตนโกสินทร์*, หน้า 56-57, 62, 73; Lysa Hong, *Thailand in the Nineteenth Century: Evolution of the Economy and Society*, pp. 46-47.

⁶³นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิถีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์,” หน้า 112-122.

⁶⁴George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, 1821-1822*, p. 214-215.

เฉพาะสินค้าแปลก ๆ ใหม่ ๆ อันเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย การสั่งสมทุนเพื่อพัฒนากิจการก็ทำได้น้อย เพราะปัญหาในการกระจายรายได้ดังกล่าว ทั้งนี้รวมถึงความหลากหลายในการประกอบอาชีพก็ยัง ไม่เกิดมากเท่าที่ควร แต่สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่าในที่นี่ก็คือ ภายใต้อำนาจเหล่านั้น เราสามารถคาดหมาย ได้ถึงความเคยชิน ทั้งในส่วนของกำเนินการค้าผ่านตลาดที่คึกคัก และการใช้เงินตราเป็นสื่อ กลางสำคัญในการดำเนินชีวิต รวมถึงประสบการณ์จากการได้สัมผัสสิ่งแปลก ๆ ใหม่ ๆ ที่เข้ามา พร้อมการค้าระหว่างประเทศ สิ่งเหล่านี้เหมือนได้สร้างความพร้อมให้แก่คนในกรุงเทพฯ รับความ เปลี่ยนแปลงอีกหลายประการที่ติดตามมากับสนธิสัญญาเบาริง

อย่างไรก็ดี ความเปลี่ยนแปลงในด้านเศรษฐกิจ การค้า อันจะรวมถึงการเพิ่มความหลาก หลายของสินค้าและการบริโภค ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างทันทีทันควันหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง แม้ว่า จะมีอาจปฏิเสธถึงผลกระทบของสนธิสัญญาฉบับนี้ต่อการเศรษฐกิจของไทย โดยเฉพาะที่เห็น ได้ ชัดเจนที่สุด ก็คือการที่ประเทศไทยได้เข้าไปอยู่ในระบบของการแบ่งงานกันทำในระดับของ เศรษฐกิจโลก หลายภูมิภาคของไทยเริ่มก้าวออกจากระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ไปสู่การผลิต สินค้าเฉพาะอย่าง สินค้าที่ไทยทำการผลิต และทำการส่งออกอย่างมากในช่วงหลังการทำสนธิ สัญญาฉบับนี้ คือข้าว ฝ้าย ไม้สัก และยางในระยะต่อมา⁶⁵ ผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวสยามซึ่ง อาจจะไม่พร้อมกันทุกภูมิภาคก็คือ ขณะที่ผู้คนหันมาผลิตและขายผลิตผลเหล่านี้ ก็จะนำเงินที่ได้ ไปซื้อสินค้าในชีวิตประจำวันที่เคยทำการผลิตได้เองในครัวเรือน สินค้าเหล่านี้มักจะเป็นสินค้านำ เข้า ซึ่งไม่เพียงแต่เข้ามาทำลายการผลิตในครัวเรือน ยังได้ทำให้อุตสาหกรรมในท้องถิ่นของ ไทยเองเสื่อมโทรมลง⁶⁶ ขณะเดียวกันก็อาจคาดหมายได้ว่าการเปิดเสรีทางการค้า ย่อมจะเพิ่มปริมาณ และความหลากหลายของสินค้าที่เข้ามาสู่ประเทศไทย ทั้งในส่วนของสินค้านำเข้า และนักธุรกิจที่ เข้ามาตั้งห้างขายสินค้า หรือลงทุนตั้ง โรงงานการผลิตสินค้าขึ้นในประเทศ แต่ในความเป็นจริงแล้ว การค้ากับต่างประเทศของสยามไม่ได้เติบโตรวดเร็วในทันทีหลังการทำสนธิสัญญาฯ มิหนำซ้ำยัง ต้องรออีกถึงประมาณสองทศวรรษที่สยามจะเพิ่มปริมาณการค้ากับต่างประเทศอย่างเห็น ได้ชัด⁶⁷ อาจจะกล่าวได้ว่า ช่วงเวลาหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสิ้นสมัยรัชกาลที่ 4 การเปิดประเทศเข้า

⁶⁵งานวิจัยชิ้นสำคัญที่กล่าวถึงประเด็นนี้ดูตัวอย่างเช่น James C. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850-1970* (California: Stanford University Press, 1971), ch. 3-5, pp. 36-111.

⁶⁶*Ibid.*, pp. 112-131; ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ, “ระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ. 2394-2453,” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์, บรรณาธิการ, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. 2484* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 169-172.

⁶⁷Akira Suehiro, *Capital Accumulation in Thailand, 1855-1985* (Chiang Mai: Silkworm Books, 1996), pp. 21-22. หรือดูจากข้อมูลตัวเลขใน James C. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850-1970*, appendix C: Statistics of Foreign Trade, pp. 331-335.

ร่วมในระบบเศรษฐกิจโลกยังไม่ได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อวิถีชีวิตและการบริโภคของผู้คนทั่วไป มากมายอย่างเห็นได้ชัด

ประเด็นสำคัญอยู่ที่ว่า ในขณะที่ความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากการค้าระหว่าง ประเทศ ย่อมเกิดขึ้นไม่พร้อมเพรียงหรือเท่ากันทุกภูมิภาค ขึ้นอยู่กับความยากง่ายในการตั้งภูมิภาค ต่าง ๆ เข้ามาสู่วงจรเศรษฐกิจนี้ แต่ถึงที่สุดแล้วเราจะเห็นได้ว่าความเปลี่ยนแปลงหลังสนธิสัญญา เบาริ่งในลักษณะนั้น ไม่ได้มีส่วนในการเปลี่ยนแบบแผนการเศรษฐกิจในเมืองกรุงเทพฯ อย่าง ขนานใหญ่ เพราะเมืองกรุงเทพฯ แทบจะไม่เคยดำรงอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง การที่ เมืองกรุงเทพฯ คึกคักขึ้นอีกมากเพราะการเป็นเมืองท่าส่งออก และแหล่งลงของสินค้านำเข้า รวมถึง กิจกรรมที่สืบเนื่องจากความคึกคักนี้ ไม่ได้ทำให้คนเมืองกรุงเทพฯ รู้สึกประหลาดใจ หรือต้องปรับ ตัวทันทีทันควัน ดังในกรณีของสินค้านำเข้าที่เพิ่มปริมาณขึ้นอย่างมากชนิดหนึ่งก็คือเสื้อผ้าและสิ่ง ทอ ซึ่งมักจะได้รับการพิจารณาว่าเป็นสินค้าสำคัญหนึ่ง ที่ส่งผลและแสดงให้เห็นการทำลายอุตสาหกรรม ท้องถิ่นของไทยอย่างเห็นได้ชัด ก็ดูเหมือนว่าคนกรุงเทพฯ ก็ซื้อหาสินค้าประเภทนี้มาใช้แทน ที่จะผลิตเองตลอดมา หรืออย่างน้อยก็สามารถซื้อหาพบเห็นได้ตามตลาดทั่วไปในกรุงเทพฯ ในช่วง เวลาก่อนหน้า

ความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อคนกรุงเทพฯ โดยส่วนใหญ่กลับเป็นผลกระทบในทาง อ้อมของการเปิดประเทศ โดยเฉพาะในส่วนของอาชีพการงานใหม่ ๆ และการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างทางกายภาพของเมือง

3. อาชีพการงาน

ในการพิจารณาต่อประเด็นอาชีพการงานของผู้คนสยาม สิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างมาก คือพันธะ ในระบบไพร่ ซึ่งมีส่วนกำหนดความมีอิสระของผู้คนในการที่จะเลือกประกอบอาชีพการงาน ซึ่งจะ พบว่าระบบไพร่ที่ดำรงอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีส่วนจำกัดอิสระของผู้คนอยู่มากพอสมควร

3.1 พันธะในระบบไพร่

การจัดระเบียบและโครงสร้างสังคมภายใต้ระบบไพร่ ได้สร้างข้อจำกัดหลาย ๆ ประการต่อ การประกอบอาชีพและการส่งสมความมั่งคั่งของบุคคลทั่วไปในสังคม ข้อจำกัดสำคัญประการหนึ่ง ก็คือ การถูกจำกัดการย้ายถิ่นฐานอย่างระมัดระวังจากรัฐ ข้าราชการเมืองต่าง ๆ จะจับตามองคนต่าง ถิ่นในเขตเมืองของตน คนต่างถิ่นจะอยู่ในเขตนั้น ๆ ได้ก็ต่อเมื่อได้รับอนุญาตจากนายของตนให้ไป

ที่นั่นและทำงานได้ จะอยู่ได้ตราบนานเท่าใดก็ตาม⁶⁸ ซึ่งลักษณะการควบคุมดังกล่าวนี้ถูกกำหนดใช้แก่ไพร่ต่างชาติทั่วไปด้วยเช่นกัน⁶⁹

ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ ซึ่ง ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ อธิบายเป็นแกนหลักของโครงสร้างสังคมระบบไพร่⁷⁰ ยิ่งเพิ่มข้อจำกัดในการผลิตของคนทั่วไป เมื่อแรงงาน เวลา และผลิตผล จะถูกกำหนดให้ส่งตรงไปยังมูลนาย โดยผลิตผลอาจจะอยู่ทั้งในรูปส่วย และของกำนัล แม้ว่าในระบบจะมีช่องทางเปิดไว้ให้ไพร่ประกอบอาชีพอื่น ๆ ได้ โดยต้องเสียภาษีอากรอัตราที่ทางราชการกำหนดไว้ รวมถึงการเดินทางออกนอกเมืองสังกัดของตนได้บ้างแต่ไม่มีสิทธิในการออกไปตั้งถิ่นฐานตามอำเภอใจ⁷¹ หรือแม้จะมีการจ่ายเงินแทนการเข้าเดือน แต่ไม่ได้ทำให้ไพร่หลุดออกจากพันธะของระบบ ไพร่ยังคงไม่มีอิสระเต็มที่ในการประกอบอาชีพ ยังคงต้องสังกัดนายอยู่เช่นเดิม เพียงแต่มีโอกาสทำงานหาเงินมากขึ้นเท่านั้น

ระบบไพร่ส่งผลกระทบต่ออย่างยิ่งยวดต่อแรงงานช่างฝีมือ อันจะพบว่าหลวงและมูลนายมักจะดึงช่างฝีมือเข้าไปอยู่ในสังกัดของตนเรื่อยมา นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งได้มีการรวบรวมช่างและฝึกหัดช่างใหม่อย่างขนานใหญ่⁷² หรือดูจากพัฒนาการทางด้านอาชีพของไพร่เวียดนาม ซึ่งในระยะแรกที่ถูกดึงเข้ามาสู่โครงสร้างทางการปกครองของไทย จะถูกจัดจำแนกให้ขึ้นกับกรมต่าง ๆ

⁶⁸ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์*: พ.ศ. 2325-2416, แปลจาก The Organization of Thai Society in The Early Bangkok Period, 1782-1873 โดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518), หน้า 168-169.

⁶⁹การควบคุมไพร่ต่างชาติดูเหมือนจะยิ่งเข้มงวดขึ้นกว่าไพร่ไทยอย่างมาก ตัวอย่างเช่นในกรณีของไพร่ลาวซึ่งการอพยพ ไปตั้งชุมชนที่เมืองอื่น การย้ายสังกัดกรมกอง ความพยายามหลบหนี หรือชาวไทย ชาวต่างด้าวอื่น ๆ จะพยายามนำตัวชาวลาวไปเป็นทาสหรือไพร่สมของคนจะถูกทางราชการห้ามโดยเด็ดขาด ทั้งนี้รวมถึงการออกพระราชบัญญัติห้ามเจ้าเมืองกรมการ ราษฎรไทย จีน ให้ชาวลาวในกองลาวต่าง ๆ กู้ยืมเงิน เพราะจะทำให้ชาวลาวเป็นหนี้สินล้นพ้นตัว จนนายเงินนำตัวชาวลาวไปเป็นทาสได้, บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 91-92.

⁷⁰กล่าวคือ ไพร่ปรารถนาการคุ้มครองจากนายให้พ้นจากเงื้อมมือของข้าราชการอื่น ๆ ซึ่งมีอำนาจการจับกุมผู้ไม่มีนาย อาศัยนายเป็นช่องทางในการเข้าถึงศาลยุติธรรม ช่องทางในการครอบครองที่ดิน ฯลฯ ขณะที่นายจะได้รับการเคารพ ได้แรงงาน และ “ส่วย” อันเป็นที่มาของรายได้เฉพาะคนในช่วงที่ระบบระเบียบราชการยังไม่มีการจัดสรรเงินเดือนเป็นประจำ เป็นต้น, คูรายละเอียดใน ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์*: พ.ศ. 2325-2416, หน้า 174-177.

⁷¹ดูตัวอย่างการประกอบอาชีพ อย่างเช่น การทำสวน ทำนา ทำไร่ ประมง ค้าขาย ของไพร่หลายเชื้อชาติ ใน, บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 167-168; ผุสดี จันทวิมล, *เวียดนามในเมืองไทย*, หน้า 88-89.

⁷²จดหมายเหตุฯ กรมพระยาตำราพระราชานุภาพ ลงวันที่ 11 มีนาคม 2479, ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพ, *สาส์นสมเด็จพระเจ้า 11* (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 18.

กันหลายกรม โดยพิจารณาตามความถนัดและสามารถ ซึ่งนอกจากจะรับราชการทหารแล้ว ยังสังกัดกรมอื่น ๆ อย่างเช่น เจ้ากรมช่างสลัก เจ้ากรมช่างไม้ และเจ้ากรมช่างหล่อ เป็นต้น⁷³ ซึ่งผลในระยะยาวอาจจะเป็นดั่งข้อสังเกตของปาลเลกัวซ์ ที่ว่า “[คนสยาม] ส่วนมากปรารถนาจะประกอบกิจการงานและศิลปอุตสาหกรรม แต่โดยที่พระเจ้าแผ่นดินมักจะทรงรวบรวมเอาผู้ที่มีความรู้ความชำนาญเหล่านั้นไปไว้ในพระองค์เสียทั้งหมด จึงไม่ค่อยมีใครอยากจะแสดงฝีมือให้ประจักษ์ และต้องแอบทำกันอย่างลับ ๆ เท่านั้น”⁷⁴ ซึ่งในลักษณะเช่นนี้จะรวมไปถึงอาชีพซึ่งต้องอาศัยความรู้เฉพาะทาง อย่างเช่น ทนาย อักษรเลข (ใช้ความรู้ทางคณิตศาสตร์และการคำนวณ) แพทย์⁷⁵ เป็นต้น

หากพิจารณาตามหลักเกณฑ์และระบบอุปถัมภ์ในระบบไพร่ ซึ่งไพร่จะส่งมอบผลผลิตส่วนเกินให้แก่เจ้านายที่ตนสังกัด จะพบว่าผลประโยชน์ตรงส่วนนี้ของบรรดาเจ้านายได้ลดลงอย่างมากหลังมีการผ่อนเพลาในระบบไพร่ครั้งสำคัญ ๆ และทดแทนด้วยการนำเอาระบบจัดเก็บภาษีมาใช้ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2-3 โดยเฉพาะการจัดเก็บภาษีแบบใหม่ระบบเจ้าภาษีนายอากรในสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งนี้เนื่องจากการผูกขาดภาษีจะกระทำผ่านทางกรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมท่า อันยังผลทำให้ข้าราชการในกรมเหล่านี้ร่ำรวยเพิ่มมากขึ้นขณะที่ข้าราชการจำนวนไม่น้อยกลับขาดรายได้ลง⁷⁶ ท่ามกลางวิถีชีวิตที่ค่าครองชีพสูงขึ้นเนื่องจากการค้าการขายที่คึกคักอยู่ในกรุงเทพฯ แต่รายได้บางส่วนถูกตัดทอนไป ทางออกประการหนึ่งสำหรับข้าราชการเหล่านี้ก็คือการต้องยึดกุมระบบไพร่เอาไว้ให้มั่นเพราะเป็นรายได้หนึ่งอันแน่นอน ด้วยเหตุนี้ขณะที่ชนชั้นนำกลุ่มซึ่งสามารถเข้าถึงความมั่งคั่งในรูปแบบใหม่จากการผ่อนเพลาในระบบไพร่ แต่ข้าราชการระดับรองลงมาโดยส่วนใหญ่กลับยินดีที่จะจรรโลงระบบเดิมเอาไว้

ตั้งแต่ช่วงปลายรัชกาลที่ 2 ซึ่ง จอห์น ครอว์ฟอร์ด ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับพันธะในระบบไพร่เมื่อพบสภาพการณ์ในเมืองหลวงว่าแทบไม่มีแรงงานให้สามารถจ้างได้เลย พร้อมวิจารณ์ว่า

ข้าราชการทุกตำแหน่งยกเว้นเพียงไม่กี่กรณี ส่วนใหญ่ไม่มีเงินเดือนประจำ ถูกปล่อยปละละเลยให้เรียกเอาค่าประชาชนแทน... เพราะแรงงานของทุก ๆ คนจะถูกนำมาจ่ายแจกให้แก่บรรดาหัวหน้าหมด เพราะว่าถ้าไม่มีค่านิยมคิของหัวหน้า พวกนี้จะไปปรับทำงานหาได้ไม่ และถ้าจะสมัครไปทำงานอื่น เขาก็จะต้องจ่ายค่าปรับหรือแบ่งค่าจ้างแรงงานให้สำหรับสิทธิพิเศษนั้น⁷⁷

⁷³ ศุสดี จันทวิมล, *เวียดนามในเมืองไทย*, หน้า 66.

⁷⁴ ฉิ่ง-ปัดิสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 187.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 320-321.

⁷⁶ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์: พ.ศ. 2325-2416*, หน้า 294-296.

⁷⁷ เอกสารของครอว์ฟอร์ด, แปลจาก *Crawford Papers* โดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 124-125.

ระบบไพร่ก็ยังคงดำรงอยู่ต่อมาอีกช่วงเวลาใหญ่ ๆ ท่ามกลางการผ่อนคลายพันธะในระบบ เป็นระยะ ๆ และความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างมูลนายกับไพร่เริ่มเสื่อมลงตามลำดับ

3.2 อาชีพการงานของคนกรุงเทพฯ

หากพิจารณาจากการจัดระเบียบทางสังคมและการเมืองการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ซึ่งมีลักษณะเป็นกรมกองปกครองกันเป็นลำดับชั้น และแสดงความสัมพันธ์ทางสังคมออกมาทางระบบไพร่ จะพบว่าในทางทฤษฎีแล้ว ระเบียบการปกครองได้แบ่งคนในสังคมออกเป็นสองกลุ่มหลัก คือ มูลนาย กับไพร่ ขณะที่กลุ่มแรกอาจจะเรียกได้ว่าเป็นขุนนางข้าราชการ กลุ่มหลังก็คือราษฎรสามัญทั่วไป กระนั้นก็ดี ข้าราชการในที่นี้มีบางลักษณะซึ่งแตกต่างไปจากข้าราชการความตามเข้าใจในปัจจุบัน ตัวอย่างในที่นี้คือ ขณะที่ในปัจจุบันนั้นข้าราชการคือตำแหน่งหน้าที่ที่มีผลตอบแทนเป็นประจำแน่นอน แต่ข้าราชการในระบบไพร่แต่เดิมกลับผูกพันอยู่กับการจัดระเบียบทางสังคมค่อนข้างสูงกว่าการเป็นตำแหน่งหน้าที่ รายได้สำหรับข้าราชการนี้ก็คือระบบไพร่อันเป็นการจัดระเบียบทางสังคมนั่นเอง ส่วนในกรณีของเบี้ยหวัดนั้นก็หาได้เป็นรายได้อันแน่นอนของข้าราชการไม่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้อธิบายในกรณีนี้รวมถึงลักษณะรายได้ทั่วไปของข้าราชการในสมัยดังกล่าวได้เป็นอย่างดีว่า

... ที่เรียกว่าเบี้ยหวัดนี้ มักจะเข้าใจผิดไปว่าเป็นผลประโยชน์ประจำตำแหน่งเช่นอย่างเงินเดือนทุกวันนี้ ที่จริงเบี้ยหวัดแต่ก่อนหาใช่ผลประโยชน์ประจำตำแหน่งไม่ ด้วยถือกันว่าข้าราชการเป็นตำแหน่งใด ย่อมได้รับค่าฤชา ธรรมเนียม หรือส่วย และส่วนลดในหน้าที่ตำแหน่งนั้นเป็นผลประโยชน์... เบี้ยหวัดนั้น ที่จริงเป็นของพระราชทานตอบแทนข้าราชการที่รับราชการในส่วนพระองค์เป็นทำนองบำเหน็จ เพราะฉะนั้น จึงถือว่าขึ้นลดได้ตามพระราชอัธยาศัย⁷⁸

ดังที่ได้กล่าวผ่านมาแล้วถึงข้าราชการจำนวนไม่น้อยที่ได้สูญเสียรายได้ไปจากการผ่อนคลายระบบไพร่อย่างต่อเนื่อง และการหันมารวบรวมรายได้ผ่านระบบภาษีในช่วงรัตนโกสินทร์

⁷⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานภาษีอากรบางอย่าง,” ใน กรมศิลปากร, *ถึทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 2*, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), 154-155. ปาลเลกัวซ์ ได้กล่าวไว้ในประเด็นนี้ด้วยเช่นกันเมื่อพูดถึงชาวสยามที่เข้านับถือศาสนาคริสต์ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะมีตำแหน่งทางราชการ เป็นทหาร แพทย์ และล่าม ซึ่ง “...ได้รับเบี้ยหวัดเงินปีมาน้อยแล้วแต่ความสำคัญของตำแหน่งที่ดำรงอยู่ในราชการงานหลวงนี้เอาตัวพวกคริสตังไว้ใช้ประมาณปีละสามเดือน ทุกคนฝึกหัดงานอาชีพไว้เพื่อจุนเจือความต้องการทางครอบครัว ด้วยเบี้ยหวัดที่ได้รับพระราชทานนั้นก็แทบไม่พอที่จะซื้อข้าวไว้หุงกินอยู่แล้ว ฉะนั้นบางคนจึงต้องไปทำการประมง หรือล่าสัตว์ ส่วนใหญ่นั้นทำการค้าขาย มีช่างตีเหล็ก ช่างทำเครื่องเงินทองรูปพรรณ ช่างไม้ ช่างต่อเรือ งานหัตถกรรม ฯลฯ,” *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 830.

ตอนต้น ทางออกของข้าราชการกลุ่มนี้ประการหนึ่งก็คือการพยายามจร โจรระบบไพร่เอาไว้ แต่โดยส่วนใหญ่แล้วมักจะประกอบอาชีพอื่น ๆ ไปด้วยพร้อมกัน โดยเฉพาะในกลุ่มข้าราชการระดับกลางและล่างทั้งหลาย เพราะจากลักษณะที่ระบบราชการผูกพันกับการจัดระเบียบทางสังคมมากกว่าตำแหน่งหน้าที่อันมีรายได้ตายตัว ระบบราชการและระบบไพร่ไม่อาจสร้างรายได้อันประจำและแน่นอนให้แก่ข้าราชการเหล่านี้ได้ ตัวระบบเองจึงได้เปิดช่องทางให้ประกอบอาชีพอื่น ๆ ไปด้วยเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ข้าราชการจำนวนมากจึงมีชีวิตความเป็นอยู่ไม่แตกต่างจากไพร่ และอาชีพที่ทำก็ไม่ต่างจากบรรดาอาชีพที่ไพร่ทั่วไปทำกันอยู่⁷⁹ ศุสดี จันทวิมล ได้กล่าวถึงลักษณะการประกอบอาชีพของข้าราชการเวียงคนามซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นภาพวิถีชีวิตของข้าราชการทั่วไปในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี ว่าขณะที่เบียดหัวคจะปรากฏว่าพระราชทานให้เฉพาะขุนนางชั้นขุนหมื่นขึ้นไปเท่านั้น ชาวเวียงคนามซึ่งรับราชการประจำกรมกองต่าง ๆ นั้น (ส่วนมากอยู่ในกรุงเทพฯ หรือภาคกลางโดยรวม) จึงมักจะประกอบอาชีพอย่างอื่นควบคู่ไปด้วย “ในบางคราวอาจว่างกรมฯ ก็จนมาก ด้วยเหตุนี้จะพบว่ายามว่างเว้นจากราชการ ชาวเวียงคนามก็จะหาอาชีพอื่นทำตามความถนัด โดยเฉพาะกสิกรรม และสำคัญคือชาวประมง ชาวเวียงคนามในกรุงเทพฯ บ้านฉนวนสามเสน และบางโพซึ่งอยู่ติดคลองใหญ่ออกสู่ปากน้ำเจ้าพระยาได้ ก็ปรากฏว่าทำการประมง”⁸⁰

ปัญหาที่ตามมาก็คือแล้วอาชีพอะไรที่คนกรุงเทพฯ ในเขตเมืองสมัยดังกล่าวทำกัน ก่อนหน้าการจัดสำรวจของเอกสารชุด*สารบาณชีสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร* ไม่มีเอกสารอื่นใดที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับอาชีพของผู้คนอย่างละเอียดลออ แต่จากสภาพการณ์ที่ดำรงอยู่ก็จะพอเห็น ได้ถึงข้อจำกัดและทางเลือกในบางประการของคนไทย (ซึ่งรวมถึงไพร่ต่างชาติซึ่งมี

⁷⁹แม้ว่าจะมีการจัดระบบช่วงชั้นทางสังคมอย่างชัดเจน แต่ในแง่มุมมองของชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมไทยช่วงต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งความหลากหลายของอาชีพ และช่องทางในหารายได้ใหม่ ๆ ยังไม่มีมากพอ นอกจากกลุ่มเจ้านายและขุนนางที่มั่งคั่งอย่างชัดเจนจากการดำเนินการทางการค้าแล้ว คนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมมีวิถีชีวิต ไม่แตกต่างกันมากนัก วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา ได้อธิบายในประเด็นนี้ของช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ไว้ว่า

ในสมัยนั้นฐานะของประชาชนพลเมืองแยกกันเป็น 3 ชั้น คือพวกเจ้าและขุนนาง สามัญชน และพวกทาส... แต่ชนต่างชั้นเหล่านี้มิได้แบ่งแยกกันเด็ดขาดเป็นวรรณะ... ความสัมพันธ์ระหว่างชนต่างชั้นก็มีอยู่และบังเกิดขึ้นเสมอ ๆ พวกที่เป็นเจ้าก็มิได้เป็นอยู่ตลอดไป เพราะพวกลูกหลานจะค่อย ๆ กลายมาเป็นสามัญชนทีละชั้น ๆ... ความแตกต่างระหว่างขุนนางขุนนางและสามัญชนก็มีอยู่เพียงว่าขุนนางนั้นเป็นข้าราชการ ส่วนสามัญชนมิได้เป็นข้าราชการ ฉะนั้นขุนนางก็คือสามัญชนนั่นเอง แต่เป็นผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางราชการเท่านั้น... ส่วนข้อแตกต่างระหว่างทาสกับสามัญชนก็มีอยู่ไม่มากนัก,

ใน วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, *แผ่นดินพระนั่งเกล้า*, แปลจาก *Siam Under Rama III* โดย พันเอกนิจ ทองโสภิต, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2530), หน้า 44-45.

⁸⁰ศุสดี จันทวิมล, *เวียงคนามในเมืองไทย*, หน้า 88-89.

สถานะทางสังคม และการประกอบอาชีพไม่ต่างจากไพร่ไทย⁸¹) นอกเหนือจากการเป็นข้าราชการแล้ว ช่างฝีมือและผู้มีความรู้จำนวนไม่น้อยถูกดึงเข้าไปสู่การอุปถัมภ์ของมูลนายและราชสำนัก ขณะที่ในเขตเมืองย่อมไม่เอื้ออำนวยให้แก่การทำอาชีพกสิกรรมซึ่งมักเข้าใจว่าเป็นอาชีพหลักโดยธรรมชาติของคนไทย⁸² กระนั้นก็ดีความถนัดเป็นทุนเดิมเดิมในงานฝีมือบางอย่าง โดยเฉพาะที่เห็นได้ชัดเจนว่าดำเนินการอยู่โดยชุมชนไพร่ต่างชาติ ก็เป็นงานที่สร้างรายได้ประจำให้ผ่านการขายในท้องตลาด

ในความเป็นจริงแล้วยังมีช่องว่างอีกมากมายในการทำความเข้าใจลักษณะการใช้แรงงานไพร่ในเขตกรุงเทพฯ ว่าถูกเกณฑ์แรงงานอย่างสม่ำเสมอจริงหรือไม่ และใช้ในการใด ในขณะที่ไพร่หัวเมืองนั้นสร้างผลประโยชน์อันแน่นอนให้จากการเกณฑ์ให้ทำการผลิตเพื่อค้ำของรัฐบาล อย่างเช่นในมณฑลตะวันออก และอาณาบริเวณใกล้เคียงซึ่งมีการเกณฑ์แรงงานให้ปลูกพริกไทย เครื่องกระวาน และผลผลิตการเกษตรอื่น ๆ ส่งหลวง⁸³ ส่วนการใช้แรงงานเพื่อการก่อสร้างพัฒนาเมืองทั้งการตัดถนน ขุดคลอง ฯลฯ ก็มีแนวโน้มที่จะใช้แรงงานจ้างชาวจีนเสียเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามท่ามกลางการขาดแคลนภาพสังคมและการควบคุมแบบจารีตนี้เอง จะกลับเห็นภาพเมืองกรุงเทพฯ ที่ติดักด้วยการค้าขึ้นมาทดแทน

แม้ว่าในบางแง่มุม อาจจะสามารถอธิบายลักษณะการประกอบอาชีพของผู้คนในช่วงสมัยดังกล่าวว่ามีลักษณะของการแบ่งงานกันทำตามความชำนาญเฉพาะกลุ่ม (อาทิ ไทยชำนาญกสิกรรมจีนถนัดด้านการค้า) และไม่อาจปฏิเสธได้เช่นกันว่าลักษณะเช่นนี้จะยังคงปรากฏต่อมาในสมัยหลัง อย่างไรก็ตาม สภาพดังกล่าวเกิดขึ้นได้ส่วนหนึ่งก็เพราะข้อจำกัดที่ดำรงอยู่ในระบบไพร่เอง กล่าวคือ แม้วาระบบไพร่จะไม่ได้ปิดกั้นอิสระในการประกอบอาชีพ แต่พันธะที่ดำรงอยู่โดยเฉพาะในความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ก็ได้ลดทอนอิสระนั้น และความหลากหลายในด้านอาชีพการงานของคนไทยไปไม่น้อย ในทางตรงกันข้าม อิสระที่ค่อนข้างปิดกั้นต่อไพร่ในระบบ (และรวมถึงบรรดาข้าราชการซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบด้วยเช่นกัน) กลับเปิดกว้างพอสมควรต่อชาวจีนอพยพซึ่งมีสถานะทางสังคมอยู่นอกระบบไพร่ ไม่ต้องเกณฑ์แรงงานและขึ้นทะเบียนกับนาย

ชาวจีนได้เข้ามาเป็นแรงงานอิสระในสังคมไทย ตัวอย่างเช่นในกิจการต่อเรือสำเภาซึ่งถือได้ว่าเป็นหนึ่งในกิจการที่ติดักเป็นอย่างยิ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ จากในระยะแรกซึ่งชาวจีนมักจะอยู่ในตำแหน่งหัวหน้าช่างไม้ ออกแบบและควบคุมการต่อเรือ ส่วนคนงานส่วนใหญ่จะเป็นชาว

⁸¹ ตัวอย่างเช่นในกรณีของไพร่ชาวเวียตนาม ซึ่ง ผุสดี จันทวิมล กล่าวว่าชาวเวียตนามในกรุงเทพฯ และในแถบภาคกลาง มีชีวิตความเป็นอยู่ไม่ต่างจากคนไทยที่อาศัยอยู่โดยรอบเลย ทั้งด้านการกินอยู่ ที่อยู่อาศัย อาชีพ และการแต่งตัว, เรื่องเดียวกัน, หน้า 124.

⁸² นิล ได้กล่าวไว้ว่า “คนสยามเป็นคนที่ชำนาญในการเพาะปลูกมาก นอกจากคนที่อยู่ในบางกอกเท่านั้น,” ใน *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 67.

⁸³ *เอกสารของครอว์ฟอร์ด*, หน้า 114.

ไทย แต่ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ภาพแรกที่จอร์จ วินด์เซอร์ เอิร์ล (George Windsor Earl) เห็นเมื่อเข้ามาถึงด้านใต้ของกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2376 คือภาพของช่างเหล็กชาวจีนจำนวนมากกำลังหลอมเหล็กเพื่อต่อเรือสำเภา⁸⁴ ช่างฝีมือชาวจีนอีกหลายสาขา อย่างเช่น ช่างทาสี ช่างปูน ช่างไม้ ช่างปั้น ช่างเขียน ได้กลายมาเป็นแรงงานจ้างสำคัญในการก่อสร้างต่าง ๆ ของรัฐบาล โดยเฉพาะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3-4 ซึ่งเงินค่าจ้างก็อยู่ในอัตราที่ค่อนข้างสูง⁸⁵ ทั้งนี้รวมถึงช่างผลิตสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันอย่างเช่น ทำจอบ เสียม หม้อ กระทะ และช่างฝีมือด้านประณีตศิลป์อย่างช่างทำเครื่องทองเงินรูปพรรณ ซึ่งมักจะถูกจ้างโดยราชสำนักสยามให้ทำสิ่งของประเภทฟุ่มเฟือยนานาชนิด⁸⁶ จนอาจจะกล่าวได้ว่าช่างจีน ได้กลายมาเป็นกลุ่มแรงงานทั้งมีฝีมือและไร้ฝีมือกลุ่มหลักที่ปรากฏอยู่ในเมืองกรุงเทพฯ

ผลลัพธ์สำคัญประการหนึ่งของพันธะระบบไพร่ต่อคนไทยทั่วไปก็คือ ข้อจำกัดในการส่งสมรายได้และการขยายกิจการ ลักษณะการส่งสมกำไรจากการค้าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ประการหนึ่งสัมพันธ์อยู่กับอิสระในการเดินทาง ดังข้อสังเกตของปาลเลกัวซ์ ซึ่งกล่าวถึงความพยายามในการนำอุตสาหกรรมบางสาขาแพร่ไปในหมู่ชาวยุโรปที่หันมานับถือศาสนาคริสต์ อย่างเช่นการชุบทอง การทำสบู่ การย้อมผ้า ฯลฯ ในการนี้ทำให้หลายครอบครัวมีฐานะความเป็นอยู่ที่สะดวกสบายขึ้น แต่โดยภาพรวมแล้วคริสตังเหล่านี้ก็ยังยากจนอยู่ เหตุผลหนึ่งก็เพราะการที่มีอาจเดินทางไปยังแหล่งอื่น ๆ ได้นาน ๆ และมีอาจทำงานอุตสาหกรรมได้อย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง⁸⁷

ด้วยเหตุนี้จึงจะพบว่า การลงทุนหรือขยายกิจการต่าง ๆ ซึ่งต้องผ่านการส่งสมทุนมาสู่ระดับหนึ่งแล้วนั้นมักจะตกอยู่ในกำมือของชาวจีน ตัวอย่างเช่น ในกรณีของการประมูลเป็นเจ้าของนายอาคารซึ่งพ่อค้าจีนที่มีทุนทรัพย์มากอยู่ก่อนแล้วมักจะได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าภาษี ส่วนคนไทยนั้นมิจำนวนน้อยกว่ากันมาก⁸⁸ หรือที่เห็นได้ในกรุงเทพฯ อย่างในกระบวนการผลิตอาหารประเภทเนื้อ

⁸⁴ ดูเปรียบเทียบการบรรยายภาพกรณีนี้ใน John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China* (London: Oxford University Press, 1967), pp. 410-411. และ George Windsor Earl, *The Eastern Seas or Voyages and Adventures in the Indian Archipelago in 1832-33-34*, pp. 159, 170. ในขณะที่นี้ล ก็กล่าวยืนยันถึงช่างไม้ชาวจีนซึ่งเป็นแรงงานจ้างหลักในการต่อเรือสินค้าเหล่านี้, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 41.

⁸⁵ ดูรายละเอียดใน มัลลิกา เรื่องระพี, “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1-4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” หน้า 69-70, 179-182.

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 183-184; วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ และ สุภาวงศ์ จันทวานิช, “ชาวจีนแต่จิวในสภาพสังคมไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” หน้า 101.

⁸⁷ ฉิง-บัพติสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 831-832.

⁸⁸ มัลลิกา เรื่องระพี, “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1-4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” หน้า 54.

สัตว์ ซึ่ง จอห์น ครอว์ฟอร์ด ได้สำรวจและเห็นว่ามียศภาพพอสำหรับส่งออกไปจำหน่ายนั้น โดยส่วนใหญ่แล้วอยู่ในมือของชาวจีนทั้งสิ้น “สินค้าเหล่านี้ได้แก่ หนังสัตว์ เป็ด ไก่ เขาสัตว์ กระดุก งา ขนนก ปลาเค็ม ครั่ง และรังนก”⁸⁹ สินค้าอย่างกระเพาะซึ่งผลิตในกรุงเทพฯ และส่งออกจำนวนมากไปยังอินเดียตะวันออกก็ล้วนเป็นธุรกิจของชาวจีน⁹⁰ ขณะที่การผลิตสินค้าที่ใช้ในครัวเรือน แต่มีการเพิ่มปริมาณจนเป็นเหมือนโรงงานขนาดย่อม ๆ ก็ล้วนประกอบการโดยชาวจีนดังที่ได้กล่าวผ่านมาแล้ว จากสภาพเช่นนี้เองจะเห็นได้ว่า ท่ามกลางสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ไม่แตกต่างกันมากเกินไปของผู้คนทั่วไปในสังคม นอกจากกลุ่มชนชั้นนำที่ตัดดวงความมั่งคั่งจากสิทธิพิเศษในการค้าระหว่างประเทศ ก็จะมีแค่กลุ่มคนจีนเหล่านี้ซึ่งเรียนรู้ที่จะสังสรรค์กำไรและขยายกิจการในระบบตลาดที่ขยายตัว ที่มีสภาพความเป็นอยู่ที่ค่อนข้างดีกว่าคนทั่วไป อาหารการกินล้วนเป็นของดีมีราคา ดังที่จอร์จ ฟินเลย์สัน (George Finlayson) กล่าวว่าคนจีนกลุ่มนี้ “จ่ายเงินสำหรับอาหารหนึ่งอาทิตย์มากกว่าคนไทยจ่ายสำหรับสองหรือสามเดือนเสียด้วยซ้ำ”⁹¹

3.3 ข้อจำกัดและความเปลี่ยนแปลงหลังสนธิสัญญาเบาริ่ง

คำอธิบายหลัก ๆ เกี่ยวกับลักษณะการแบ่งงานกันทำหลังระบบเศรษฐกิจเสรีด้วยสนธิสัญญาเบาริ่งก็คือ ด้วยแบบแผนทางวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมสั่งสมยาวนาน เป็นการยากที่จะดึงคนไทยออกมาจากการประกอบอาชีพทางด้านกิจกรรม โดยเฉพาะการทำนา ด้วยเหตุนี้แม้ว่าอัตราค่าจ้างแรงงานนอกภาคกิจกรรมจะสูงมาก แต่คนไทยจะตอบสนองน้อย แรงงานเมืองจึงล้วนเป็นคนจีน ทั้งโดยจีนเดิมและจีนที่อพยพเข้ามาใหม่อีกเป็นจำนวนมาก⁹² คำอธิบายดังนี้อาจจะมีข้อยกเว้นได้ในกรณีของเขตเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งแทบจะไม่มี การประกอบอาชีพกิจกรรมเกิดขึ้นเลย ปัญหาเดิมยังคงอยู่ในการพิจารณารายละเอียดทางด้านอาชีพ คือการขาดแคลนเอกสารที่ชัดเจนเพียงพอ อาทิในกรณีที่ว่าคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมเหล่านี้มากมายขนาดไหน แต่อย่างน้อยก็ยังพอเห็นเค้าลางจากนโยบายบางประการของรัฐบาล อย่างเช่น ในกรณีของการเป็นแรงงานและผู้รับว่าจ้างทั่วไปในเมือง ดังได้อธิบายแล้วข้างต้นว่าพันธะในระบบไพร่ได้ทำให้สภาพการณ์ที่ค่าจ้างแรงงานในกรุงเทพฯ อยู่ในอัตราที่สูงอันเนื่องมาจากการขาดแคลนแรงงานอิสระนี้เกิดขึ้นสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 เพียงหนึ่งปีหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง รัฐบาลได้ออกประกาศให้ราษฎรทั่วไปสามารถรับว่าจ้างชาวต่างชาติ

⁸⁹ เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 104.

⁹⁰ George Windsor Earl, *The Eastern Seas or Voyages and Adventures in the Indian Archipelago in 1832-33-34*, p. 169.

⁹¹ George Finlayson, *The Mission to Siam and Hué, 1821-1822*, p. 215.

⁹² James C. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850-1970*, pp. 56-57.

ได้อย่างอิสระ⁹³ ต่อมาเมื่อยังเกิดความสับสนและเล่าลือวุ่นวายกันไปต่าง ๆ นานา รัฐบาลได้ออกประกาศยามาอีกฉบับ

...ใครจะไปรับจ้างคนนอกที่เรียกว่าฝรั่ง อยู่ให้ใช้ทำการในบ้านในเรือนในเรือ... จะรับเอากิจการของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งมาทำในบ้านในเรือนของตัวและที่ใด ๆ ก็ดี หรือจะเป็นแต่อยู่ในบ้านเรือนของตัว ไปทำการของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งตามเวลาดังครุฑที่ไปสอนหนังสือสอนภาษา และคนไปจ้างชุดต่อเรือและอื่น ๆ นั้นก็ดี โปรดให้ทำหมดทุกอย่างมิได้ห้าม คนที่จ้างที่อยากจะใครรับจ้าง จงได้ค่าจ้างเป็นผลประโยชน์ของตัวเองชีวิตเถิด ไม่มีความผิดอันใดเพราะที่รับจ้างคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งนั้นเลย⁹⁴

อย่างไรก็ตาม การอนุญาตนี้ไม่ได้หมายความว่าไพร่ทั้งหลายจะมีอิสระเต็มที่ในการประกอบอาชีพการงาน หรือเป็นเครื่องหมายบ่งบอกว่าได้ตอบสนองความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ กันอย่างขนานใหญ่ เพราะในเนื้อความในประกาศฉบับแรกก็ยังบอกข้อจำกัดในการรับจ้างทั่วไปว่า

...ถ้าคนอยู่ในบังคับฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกัน ซึ่งจะเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพมหานครจะจ้างคนซึ่งอยู่ในได้บังคับไทยมาเป็นลูกจ้าง เสนาบดีฝ่ายไทยจะไม่ห้ามปราม ถ้าคนที่มีมุลนายจะมารับจ้างอยู่ในบังคับฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกัน มุลนายไม่รู้ มุลนายจะมาเอาตัวไปก็เอาไปได้ ถ้าคนในบังคับอังกฤษไปจ้างคนในได้บังคับไทยเป็นลูกจ้างไม่ได้ทำสัญญากับมุลนายให้รู้ก่อน ภายหลังถ้าเกี่ยวข้องกับสิ่งหนึ่งสิ่งใด เสนาบดีฝ่ายไทยจะไม่ชำระให้⁹⁵

ซึ่งย่อมหมายความว่า สภาพการณ์ทางด้านอิสระของไพร่แทบจะยังไม่เปลี่ยนแปลงไปมากนัก เนื่องจากอำนาจของมุลนายเหนือไพร่นั้นยังไม่เปลี่ยนไปจากเดิม แม้ว่าในระดับของสัมพันธระหว่างไพร่กับรัฐจะผ่อนคลายการผูกมัดอย่างต่อเนื่อง แต่ในระดับของไพร่กับมุลนายอาจจะยังคงเป็นไปในลักษณะเดิมอีกระยะใหญ่ ๆ

กระนั้นก็ดี แม้ว่าการเปิดประเทศด้วยสนธิสัญญาเบาริ่ง จะมีได้ส่งอิทธิพลอย่างรวดเร็วต่อการปรับเปลี่ยนอาชีพการงานผู้คนกรุงเทพฯ ทั่วไป แต่ก็มีคนส่วนหนึ่งที่มีโอกาสได้สัมผัสลักษณะอาชีพการงานใหม่ ๆ ในทันทีด้วยเช่นกัน กรณีที่เห็นได้ชัดคือการเพิ่มจำนวนของบริษัท ห้างร้านของชาวตะวันตก ที่เข้ามาตั้งในกรุงเทพฯ เพื่อดำเนินกิจการในธุรกิจนำเข้าส่งออก จะพบว่าหลาย

⁹³“ประกาศว่าด้วยการประพาศต่อฝรั่งเศส อังกฤษ และอเมริกัน ที่มาอยู่ในเมืองไทย (ณ วันพฤหัสบดี เดือน 7 แรมค่ำ 1 ปีมะโรงอัฐศก- พ.ศ. 2399),” ใน *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400* (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2503), หน้า 213, 215-216.

⁹⁴“ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงเทพฯ รับจ้างฝรั่ง (ณ วันเสาร์ เดือน 11 ขึ้น 5 ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก- พ.ศ. 2399),” ใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า 223-225.

⁹⁵“ประกาศว่าด้วยการประพาศต่อฝรั่งเศส อังกฤษ และอเมริกัน ที่มาอยู่ในเมืองไทย (ณ วันพฤหัสบดี เดือน 7 แรมค่ำ 1 ปีมะโรงอัฐศก- พ.ศ. 2399),” ใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า 215-216.

บริษัทที่เข้ามาตั้งสาขาในกรุงเทพฯ หลังสนธิสัญญาเบริงไม่นาน อาทิ J.S. Parker and Company (เปิดบริษัท พ.ศ. 2399) the Borneo Company (2399) D.K. Mason (2399) Remi Schmidt (2400) S.P. Goodale and Company (2401) Hamilton Grey (2401) Russell and Company (2401) the Hanse Cities (2401) A. Markwald (2401) Pickenpack Thies (2401)⁹⁶ เป็นต้น

แม้ว่าบริษัทห้างร้านชาวตะวันตกเหล่านี้จำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะบริษัทขนาดเล็กจะล้มเหลวในการดำเนินการ และถอนตัวออกไปเสียมากในเวลาไม่นาน⁹⁷ แต่กระบวนการดำเนินธุรกิจซึ่งต้องการคนท้องถิ่นที่ชำนาญภาษาต่างประเทศ ทำหน้าที่เป็นล่ามหรือตัวแทนติดต่อกิจการ ก็เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้คนกรุงเทพฯ จำนวนหนึ่งได้มีโอกาสเจอประสบการณ์ใหม่ ๆ ทางด้านอาชีพการงาน ซึ่งเวลาต่อมา คนกรุงเทพฯ กลุ่มนี้ และรวมถึงอีกจำนวนหนึ่ง (ซึ่งโดยส่วนใหญ่เป็นคนไทยเชื้อสายจีน) ที่ได้สัมผัสงานในลักษณะเดียวกันนี้กับบริษัทอื่น ๆ ที่ยังดำเนินธุรกิจอยู่หรือเข้ามาใหม่ จะได้เริ่มกระบวนการสะสมทุนและลงทุนธุรกิจของตัวเอง ซึ่งจะส่งอิทธิพลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา

4. ก้าวสู่ยุคทันสมัย: การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพและปัญหาของสังคมน้ำ

การพัฒนาโครงสร้างทางกายภาพของเมืองเป็นกิจกรรมที่ต้องใช้เงินลงทุนจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้จึงมักจะเป็นโครงการที่ลงทุนโดยรัฐเสียเป็นส่วนใหญ่ ขณะเดียวกัน โครงสร้างทางกายภาพที่เปลี่ยนแปลงไปย่อมจะมีอิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของผู้คนในเมือง ซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ด้วยเหตุนี้มุมมองของรัฐต่อผลประโยชน์จากโครงการเหล่านี้และผลกระทบที่จะบังเกิดต่อการดำเนินชีวิตของประชาชน จึงมีส่วนสำคัญในการกำหนดนโยบายนี้ เมื่อพิจารณาว่า นับตั้งแต่ระยะเริ่มต้นของการสร้างบ้านแปงเมืองจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นสมัยแรกเริ่มของการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกในเมืองนั้น กรุงเทพฯ เป็นเมืองที่มีฐานของกิจกรรมทางสังคมอยู่กับแม่น้ำลำคลอง การริเริ่มตัดถนนสายใหญ่จึงเป็นการกระทำ “สิ่งใหม่” ซึ่งอาจจะนำมาซึ่งคำถามว่าเพื่อผลประโยชน์อันเป็นรูปธรรมใด โดยเฉพาะเมื่อยังไม่มีตัวอย่างให้เห็นถึงประโยชน์ทั้งในแง่มุมมองผลประโยชน์ทางด้านรายได้ของรัฐ และวิถีชีวิตของผู้คนมากมายเท่าใดนัก

⁹⁶ Malcolm Falkus, “Early British Business in Thailand,” in *British Business in Asia since 1860*. R.P.T. Davenport-Hines and Geoffrey Jones, eds. (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), pp. 129-130.

⁹⁷ Ibid., p. 130.

คำถามในลักษณะนี้ถูกตั้งขึ้นด้วยเช่นกันเมื่อรัฐบาลตัดถนนเจริญกรุงในปี พ.ศ. 2404 เป็นถนนกว้างใหญ่และเกือบจะไร้ประโยชน์อย่างสิ้นเชิง⁹⁸ แม้ว่าจะมีอาชีพพิเศษได้ถึง การ “มองการณ์ไกล” และ “ก้าวหน้า” ของรัฐบาลก่อนนโยบายการพัฒนาโครงสร้างทางกายภาพใหม่ ๆ ของเมือง แต่เมื่อพิจารณาเหตุผลประกอบการดำเนินการต่าง ๆ แล้วจะพบว่ามุมมองของรัฐบาลสมัยดังกล่าวยังเป็นไปอย่างจำกัด กล่าวคือ ในด้านหนึ่งก็ยังคงสืบทอดวิธีการพัฒนาเมืองและผลประโยชน์ที่จะติดตามมาไม่ต่างกับสมัยต้นรัตนโกสินทร์มากนัก ขณะที่เมื่อมีการหันมาตัดถนนสมัยใหม่ รัฐบาลก็ยังไม่ถึงเห็นผลประโยชน์ของการตัดถนนเหล่านั้นมากไปกว่าความสะดวกสบายในการคมนาคมสัญจร ความมั่งคั่งของเมือง และการตอบรับข้อเรียกร้องของชาวตะวันตก ซึ่งเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงเทพฯ มากขึ้นหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง

นับตั้งแต่ตอนต้นรัชกาลที่ 4 จะเห็นได้ว่ามุมมองของรัฐบาลในการพัฒนาโครงสร้างทางกายภาพของเมืองยังคงสืบทอดรูปแบบวิธีการ และมุมมองทางด้านผลประโยชน์ที่รัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นให้ความสำคัญ ตัวอย่างเช่น การขุดคลองผดุงกรุงเกษมเพื่อเพิ่มปริมาณพื้นที่ของเมือง นอกจากนั้น ชัย เรื่องศิลป์ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าการขุดคลองดังกล่าวนี้ยังแฝงไว้ด้วยผลประโยชน์สำคัญอีกประการ คือเพื่อการชักน้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงพื้นที่สองฟากคลอง ทำให้พื้นที่นั้นเหมาะแก่การทำสวน ในแง่มุมหนึ่งแล้วการพัฒนาพื้นที่เมืองก็คือการเพิ่มที่สวน ซึ่งนั่นจะนำไปสู่รายได้จากอากรสวนใหญ่และอากรสมพัสดุเข้ารัฐมากขึ้น⁹⁹ วิธีการเช่นนี้เป็นการกระตุ้นการตั้งถิ่นฐานใหม่ของผู้คน โดยแทบไม่ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำรงชีวิตไปจากเดิม

การเปิดประเทศด้วยสนธิสัญญาเบาริงได้สร้างความเปลี่ยนแปลงต่อเมืองกรุงเทพฯ อย่างชัดเจนในกรณีการตัดถนนในกรุงเทพฯ ที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดคือ ถนนสายสำคัญที่ตัดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 คือ ถนนตรง (หรือถนนวัวลำพอง หรือถนนพระราม 4 ในปัจจุบัน) ถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เพ็ญนคร ล้วนถูกกระตุ้นไม่มากนักน้อย หรือไม่โดยตรงก็โดยอ้อม จากข้อเรียกร้องของชาวตะวันตก อาทิเช่นในกรณีการขุดคลองถนนตรง และเกิดถนนตรงเป็นผลพลอยได้จากการนำเอาดินจากการขุดคลองขึ้นถมเป็นถนนตลอดลำคลองนั้นก็มีที่มาโดยพ่อค้าชาวตะวันตกเข้าซื้อขอให้รัฐบาลขุดคลองลัดตั้งแต่บางนามาถึงคลองผดุงกรุงเกษม¹⁰⁰ กรณีถนนเจริญกรุงตอนนอกซึ่งเป็นถนนที่

⁹⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชปรารภเรื่องถนนเจริญกรุงในรัชกาลที่ 4,” ใน *ทำเนียบนามภาค 4: ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี*, พิมพ์พระราชทานในงานเมรุ มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยาบรมราช (ปิ่น สุขุม) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 10 เมษายน 2482, หน้า 63-64.

⁹⁹ ชัย เรื่องศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2519), หน้า 259.

¹⁰⁰ เพื่อว่าพวกพ่อค้าชาวตะวันตกเหล่านี้จะไปตั้งห้างร้านที่ปากคลองพระ โขนง ไม่ต้องเสียเวลาเดินทางทวนน้ำเป็นเวลาหลายวัน ในฤดูน้ำหลากขึ้นมาถึงเขตพระนคร ลำคลองที่จะขุดนี้จะเป็นคลองลัดสำหรับติดต่อกับชายกับพระนคร อย่างไรก็ตามเมื่อขุดคลองสายนี้เสร็จ ชาวตะวันตกเหล่านั้นกลับ ไม่ได้ย้ายลงไปอยู่ที่บางนาดัง

ตัดขึ้นอย่างจริงจังเป็นสายใหญ่สายแรก ก็มีเหตุผลสำคัญประการหนึ่งจากการที่กงสุลชาติตะวันตกเข้าซื้อกัน “...มีหนังสือถวายว่า ชาวยุโรปเคยจี้รถจี้ม้าเที่ยวตากอากาศ ได้ความสบายไม่มีไข้ เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ไม่มีถนนหนทางที่จะจี้รถจี้ม้าไปเที่ยว พวกกันเจ็บไข้เนื่อง ๆ”¹⁰¹ ขณะที่การตัดถนนเจริญกรุงตอนในในปีถัดมาก็น่าจะเพราะชาวตะวันตกร้องขอให้รัฐบาลตัดถนนเชื่อมต่อกันตอนนอกมาถึงท้องสนามหลวง เพื่อจะได้เข้ามาเล่นกีฬากลางแจ้ง “เช่นจี้ม้าไปตามถนน จี้ม้าแข่งกันในลานกว้าง และเล่นโครเก้”¹⁰²

พร้อม ๆ กับที่มีการริเริ่มพัฒนาพื้นที่บนบกของเมือง อุปสรรคในการดำรงชีวิตอยู่บนผืนน้ำนั้นยังเกิดมากขึ้นทุกขณะ หากเพียงแต่ว่าการย้ายการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนมาสู่บนบกนั้นยังมีอาจทำได้อย่างกว้างขวาง เนื่องจากการพัฒนาโครงสร้างทางกายภาพบนบกซึ่งต้องรังสรรค์ผ่านนโยบายของรัฐบาลยังเป็นไปอย่างจำกัด โดยทั่วไปแล้วแม้ว่าผู้ที่ใช้ชีวิตอยู่บนเรือนแพจำนวนมากในกรุงเทพฯ จะสามารถปรับตัวให้กับสภาพที่อยู่อาศัย และประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวันได้อย่างเป็นปกติ แต่หลายต่อหลายกรณีจะเห็นได้ถึงความยากลำบากที่ต้องประสบอยู่เป็นประจำ ๆ อาทิยามน้ำหลากแรง เรือนแพจำนวนมากไม่น้อยที่ถูกกระชากจากหลักยึดลอยไปตามสายน้ำ¹⁰³ หรือเมื่อเกิดไฟไหม้ขึ้นบนเรือนแพ สภาพที่เรือนเหล่านี้ผูกยึดติดกันทำให้ไฟลุกลามอย่างรวดเร็ว แต่ละครั้งสร้างความเสียหายไม่น้อย และสร้างโศกนาฏภัยให้เกิดขึ้นทั่วทั้งลำน้ำ¹⁰⁴ การดำรงชีวิตที่ยากลำบากเมื่อลำน้ำคึกคักไปด้วยเรือสินค้าขนานา ซึ่งยิ่งเพิ่มขนาดระวางมากขึ้นตามการค้าที่รุ่งเรือง เหตุการณ์ที่เรือสินค้าขนาดใหญ่เฉี่ยวและลากเรือนแพ ไปเป็นกลุ่มเกิดขึ้นเป็นประจำ¹⁰⁵ ซึ่งปัญหาเหล่านี้ที่ต้องประสบอยู่เป็นประจำนั้น มีส่วนเร่งเร้าให้คนกรุงเทพฯ ซึ่งอาศัยอยู่ในเรือนแพเป็นจำนวนมากนั้น โยกย้ายการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนไปยังบนบก ณ สองฟากถนน เมื่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างกายภาพของเมืองเริ่มให้ความสำคัญกับการตัดถนน นับตั้งแต่ช่วงกลางรัชกาลที่ 5 เป็นต้นไป

แจ้งประสงค์แต่แรกโดยอ้างว่าไกลพระนครจนเกินไป, คุราชละเอียดยใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 1, หน้า 184-185.

¹⁰¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 6.

¹⁰² ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม, หน้า 263.

¹⁰³ George Windsor Earl, *The Eastern Seas or Voyages and Adventures in the Indian Archipelago in 1832-33-34*, p. 176.

¹⁰⁴ ดูตัวอย่างเหตุการณ์ใน เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล, *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*, หน้า 181-184.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

เนื้อหาในบทนี้พยายามพิจารณาพลวัตของเมืองกรุงเทพฯ นับตั้งแต่เริ่มสถาปนาเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรสยาม จนถึงก่อนปี พ.ศ. 2426 สองมิติสำคัญของเมืองกรุงเทพฯ ที่ได้รับการพิจารณาในบทนี้ คือภาพรวมคุณลักษณะทั่วไปของเมือง และตัวคนที่อาศัยอยู่ในเมืองนี้ ภาพความเปลี่ยนแปลงของทั้งสองมิติดังกล่าวตลอดช่วงปี พ.ศ. 2325-2425 จะเป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจวิถีชีวิตประจำวันของคนกรุงเทพฯ ซึ่งจะอภิปรายต่อไปข้างหน้า เนื้อหาในบทต่อไป คือการเน้นศึกษาการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ ในด้านที่สัมพันธ์กับ โลกวัตถุทางกายภาพ และผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นต่อวิถีชีวิตของคนกรุงเทพฯ